

Ömer BOZKURT (*)

İSLAM FELSEFESİNDE VASIYET KÜLTÜRÜ: İSLAM FİLOZOFLARININ VASIYETLERİ

öz

İslam dünyasında vasiyet bırakmak bir gelenektir. Bunda dinin tavsiyeleri en önemli etkidir. Ayrıca vasiyet bırakmak insanî bir davranıştır. İslam dünyasında öne çıkan birçok âlim, vasiyet yazmıştır. İslam filozofları da vasiyet yazma geleneğine uymuştur. İslam filozoflarının vasiyet yazmalarında dinî sebepler kadar felsefî mirasın da etkisi olmuştur. Zira kendilerinden önce, gerek Batılı gerekse de İslamî kaynaklarda Antik Yunan'ın önde gelen filozoflarından Sokrates, Platon ve Aristoteles'e ait olduğu ileri sürülen vasiyetler vardır. İslam filozoflarının bu vasiyetlerden etkilenmiş olduklarını düşünebiliriz. İşte bu çalışmada İslam filozof ve düşünürlerinden İbn Miskeveyh, İbn Sina, Gazâlî, Sühreverdî, Fahrettin Râzî, İbn Seb'în, Mevlâna ve Sadreddin Konevî'nin vasiyetleri ele alınmıştır. Bu vasiyetler şekil ve içerik bakımından tahlil edilmiş, karşılaştırmaları yapılmış ve İslam ahlak felsefesi bağlamında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu vasiyetlerin, İslam ahlak felsefesinin kaynaklarına, kısa ve öz metinler olarak ilave edilmesi gerektiği de önerilmiştir.

anahtar kelimeler

Vasiyet, Vasiyet Kültürü, Ahlak, İslam Ahlak Felsefesi, İslam Filozofları.

abstract

The Culture of Testament/Will in Islamic Philosophy: Testaments of Islamic Philosophers

Leaving a testament or will is a culture in Islamic world. The religious' advices are most important factor in that. Leaving testament/will is also a human behavior. Many scholars outstanding in Islamic world wrote testaments. Islamic philosophers have followed this tradition of writing or leaving testament as well. Not only religious factor but also philosophical heritage had an impact on Islamic philosophers' writing testaments. Because, before them, in both Western and Islamic sources, there are testaments propounded to belong to Socrates, Plato and Aristotle, famous philosopher of Ancient Greek. We can estimate that Islamic Philosophers was affected from these testaments. Here, in this study, the testaments of some Islamic philosophers such as Ibn Miskawayh, Ibn Sina, Ghazâlî, Suhrawardî, Fakhr ad-Din ar-Râzî, Ibn Sab'în, Mawlâna, Sadreddin Konawî are evaluated. These testaments are analyzed and compared with one another in point of form and content, and are evaluated in the context of Islamic moral philosophy. Moreover, it is proposed that it is necessary to add these testaments to the sources of Islamic moral philosophy as short and concise texts.

keywords

Testament/Will, Testament Culture, Ethic, Islamic Moral Philosophy, Islamic Philosophers.

1. Giriş: İslam İlim Dünyasında Vasiyet Kültürü

Agâh Sırrı Levend'in, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız" adlı çalışmasında, ahlak kitaplarını konularına ve amaçlarına göre, "genel ahlâk, siyâset-nâmeler, nasihat-nâmeler, mevıza yollu eserler, ahlâkî güzel sözler, fütüvvet-nâmeler, kâbus-nâme çevirileri, Kelîle ve Dimne çevirileri, hikâyelerle süslenmiş ahlâkî eserler, ahlâkî fıkralar ve hikâyeler, atasözleri ve türlü eserler" şeklinde yaptığı tasnife (Levend, 1964: 96-97) vasiyet veya vasiyetnameleri ilave etmek yanlış olmasa gerektir. İçerik açısından nasihatname, pendname, siyasetname,¹ hikemiyât (hikmetli sözler) (Kaya, 1987: 250) vb. gibi türlerle büyük benzerlikler gösteren vasiyet(name)ler kimi zaman bu tür eserlerden ayrılmayacak bir durum da arz eder (Gümüş, 2009: 24). Fakat bu benzerliklere rağmen vasiyetler, sözü edilen diğer nasihatnamelerden çeşitli açılardan farklılıklar göstermektedir: Vasiyetler her şeyden önce ölümle ilişkili olması nedeniyle, ölüm düşüncesi ve ölüme bağlı ritüeller hususunda vazgeçilmez belgeler durumundadır (Ateş ve Yediyıldız, 2007: 310). Yine vasiyetler, vasiyeti kaleme alan kişinin hayati,

ilmî ve edebî şahsiyeti hakkında, başka kaynaklarda bulunma ihtimali oldukça zayıf olan hususî bilgiler ve satır aralarında yeni yorumlara zemin teşkil edecek türden ipuçları barındırması bakımından da farklı özelliklere sahiptir. Bu yönüyle vasiyet(name)ler, edebiyat tarihine ilk elden bilgi sağlayan vesikalar niteliğindedir (Sarıkaya, 2011: 178). Ayrıca vasiyetler, bazı mal taksimatlarını içermek bakımından da farklılıklar göstermekte ve bu yönüyle, vasiyet sahibinin hayat şartları, sosyal ve ekonomik durumu, sahip olduğu kitap miktarı ve çeşidi ile dönemin maddî unsurları hakkında önemli malumatlar barındırmaktadır. Öte yandan şayet vasiyet sahibi bir düşünür ve/veya filozof ise bu durumda vasiyetler, filozofun düşüncelerinin özünü barındırması açısından önem kazanır (Dalkılıç, 1999: 159). Zira bütün vasiyetler, vasiyet sahiplerinin ömürlerinin sonunda yazılmamış da olsa, yazılış biçimi, zamanı ve içerikleri göz önüne alındığında öz nasihatler içermeleri bakımından dikkat çeker. Vasiyetler bu yönleriyle çok sayıda veciz ifadeler ve aforizmalar da barındırır. Tüm bu özellikleriyle vasiyetler ahlak felsefesi açısından ele alınmaya değer görünmektedir.

“Vasiyet” sözcüğü sözlük ve kavramsal anlamıyla da ahlakî bir boyut barındırmaktadır. Arapça orijinalinde çift “y” ile söylenen “vasiyyet” sözcüğü, Arapça *Ve-SÂ* kökünden gelmektedir. Bu kök fiil, yüksekteyken aşağı inmek, azken dengeye gelmek anlamıyla vasiyet sözcüğünün yaygın anlamıyla çok fazla bir bağlantı oluşturmazken, bir şeyi başka şeylerle birleştirmek, topraktaki bitkilerin sürekliliği ve devamı anlamıyla ise vasiyetin hukukî manasıyla bir ilişki kurmaktadır. Çünkü vasiyet sayesinde, vasiyet edenle edilen arasında bir bağ ve süreklilik sağlanır. Kök fiil, *if’âl* (*EV-SÂ*) ve *tef’îl* (*Ve-SSÂ*) babına girince ise biriyle bir şey hususunda ahitleşmek, birine tavsiyede bulunmak, emretmek, farz kılmak ve birini bir şey için vasi tayin etmek anlamları kazanır. “Vasiyet” sözcüğü ise sözlüklerde isim olarak kaydedilmiş ve en temel anlamı “[ölümden sonra] yapılması istenen, vasiyet edilen şey” (*mâ yûsâ bihî, mâ evsayte bihi*) olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte vasiyet kelimesi, kök fiilin *if’âl* ve *tef’îl* bındaki anlamıyla ilişkilendirilerek tavsiye, emir, öğüt, bir şeyin yapılmasını isteme vs. gibi anlamlara karşılık olarak da kullanılmıştır (Firuzâbâdî, 2005: 1343; İbn Manzûr, 1414: XV/394; Komisyon, 1996: 904; İbrahim Mustafa ve diğerleri, 1986: 1038; Arı, 2012: 552-553). Vasiyet kelimesi Türkçede de “bir kimsenin ölümünden sonra yapılmasını istediği şey” anlamında olup kullanım örnekleri incelendiğinde talep edilen şeylerin maddî ve manevî hususları içerdiği, bu açıdan ahlakî tavsiyeleri de barındırdığı görülür.²

Bütün bu sözcük anlamlarının yanı sıra vasiyet kelimesi, bazı eserlerde ölüm sonrasında yapılması istenen şeyleri ifade etmek dışında sadece tavsiye, nasihat ve öğüt anlamında da kullanılmıştır (Bkz. İbn Miskeveyh, 1377; İbn Arabî, 1853: IV/492-619). Bu kullanım biçimi, ileride inceleme konusu edeceğimiz

vasiyetlerin çerçevesini belirlemede birtakım sorunlara yol açabilmektedir. O halde gerçek anlamda bir vasiyet ile sadece tavsiye anlamı içeren vasiyetlerin birbirinden nasıl ayırt edileceği sorusu cevap bulmalıdır. Bu durumda vasiyet olarak ifade edilen metnin şekil ve içerik açısından bazı kriterlere göre değerlendirilmesi gerekecek; bu da vasiyet olarak nitelenen bütün metinler için bazı ölçütlerin belirlenmesini zorunlu kılacaktır. Elbette vasiyet metni ile ilgili olarak akla ilk gelen husus, vasiyetin, kişinin ölümünden sonra, eş, evlat, akraba, mal, mülk, defin işleri vs. gibi konularda birtakım istekleri içermesi gerektiğidir. Fakat düşünürler söz konusu olunca, vasiyetlerin bu içeriği barındırması her zaman beklenemediği gibi, her düşünürden aynı vasiyeti beklemek de doğru olmaz. Hatta bu noktada sayısını bilemeyeceğimiz kadar çok olan vasiyetler için bir standart belirlemek bazı problemlere bile yol açabilir. Ancak yine de bazı kriterler belirlenecekse bu noktada kanaatimizce ilk ayırt edici kriter, vasiyet olarak nitelenen metinde veya metinle ilgili, onun vasiyet olarak yazılıp yazılmadığına dair ifadelerin bulunması; ikinci kriter, ilgili metnin isminin vasiyet olup şekilsel olarak da kısa ve öz olması; üçüncü kriter ise ilgili metnin içeriğinin birtakım maddî ve manevî talepler içermesi olacaktır. Bize göre vasiyet olarak kabul edilecek bir metinde bu kriterlerin en az ikisinin bir arada bulunması gereklidir.

Bunlarla birlikte vasiyetlerin çeşitli açılardan sınıflandırıldığına da şahit olmaktadır. Bu doğrultuda vasiyetler biçim açısından nazım ve nesir olarak iki; içerik bakımından siyasî, tasavvufî ve tıbbî vasiyetnameler olmak³ üzere üç; kapsamları bakımından ise şahsî ve umumî vasiyetnameler olmak üzere iki şekilde tasnif edilmiştir (Ateş, 2008: 10-13; Sarıkaya: 2011: 178; Kılınç, 2006). Böyle bir tasnif, vasiyetlerin çoğu zaman siyasetname, nasihatname ve tavsiyelerle karışmasına yol açması bakımından sorunlu olabilse de vasiyetler üzerine konuşmayı kolaylaştırması bakımından yararlı görünmektedir. Zira bu tasnifler yardımıyla düşünce ve edebiyatımızdaki birçok vasiyeti birbirinden ayırmamız kolaylaşmaktadır.

İslam ilim dünyasında o kadar çok sayıda vasiyet(name)yle karşılaşmaktayız ki vasiyet yazmanın bir gelenek haline geldiğini söylemek yeni bir şey olmasa gerektir. Sayısını burada veremeyeceğimiz kadar bol miktarda meşhur din ve tasavvuf önderinin vasiyetnamesi vardır ve bu şahsiyetler, en can alıcı görüşlerini çoğunlukla vasiyet yoluyla söylemeyi tercih etmişlerdir. Abdülhâlık Gücdüvanî (ö.1179), Şeyh Sâfi (ö.1344), Şeyh Edebalî (ö.1326), Hacı Bektaş Velî (ö.1271), Şeyhülislâm Ebussuud Efendi (ö.1574), İmam Birgivî (ö.1573), Mehmed Emin Tokadî (ö.1745), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1780), Ahmed Kuddusî (ö.1848), Kuşadalı İbrahim Halvetî (ö.1848), Giritli Salacıoğlu Mustafa Celvetî (ö.1825) gibi isimlerin vasiyetnameleri bunların birkaçıdır (Kılınç, 2006: 99-100). Benzer durum Divan edebiyatı şairlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 15. ve

16. yüzyıllarda Ahmed-i Dâî (ö.1421), Karamanlı Nizâmî (ö.1469/1473), Adnî (Mahmud Paşa) (ö.1473/4), Çâkerî (ö.1494/5), Cem Sultan (ö.1495), Ahmed Paşa (ö.1497), Vasfî (ö.1497), Necâtî (ö.1509), Mesîhî (ö.1512) ve Cafer Çelebî (ö.1515) gibi kişilerin divanlarında dile getirilen vasiyetler bunlardan bazılarıdır (Ayrıntılar için bkz. Üstüner, 2008: 76-82).

Vasiyet yazma veya yazdırma geleneği en belirgin şekilde Alevî-Bektaşî kültüründe görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında, başlıca yazılı kaynaklarının “vasiyetname” olması ve ritüellerinin bir kısmının vasiyetle diğer kuşaklara aktarılması önemli etkenlerdir. Bu etkenlerin temel dayanakları içerisinde Alevî-Bektaşî geleneğinde Hz. Muhammed’in (sav) ömrünün sonlarında yazdırmak istediği ve İslam tarihi literatüründe “kırtas olayı” denen bir vasiyet yazma isteği meselesi bulunmaktadır (Kılınç, 2008: 86). Ayrıca Hz. Ali ve Oniki İmam’la ilgili olarak imamlığın vasiyet yoluyla geçtiği düşüncesi, benimsenmiş bir inançtır (Kılınç, 2008: 90-91). Alevî-Bektaşî geleneğinin önde gelen kaynakvasiyetlerinin ilki Şeyh Sâfî’nin *Vasiyetnamesi*’dir. Bu vasiyette Alevî-Bektaşî tarikatlarının esasları, erkânları ve mensupları hakkında genel bilgiler verilmekle birlikte itikat, ibadet, ahlak, mezhepler, çeşitli dinî unsurlar vb. gibi konular da yer almaktadır. Alevî-Bektaşî geleneğinin diğer önemli kaynağı olan Hacı Bektaş Veli’nin *Vasiyetnamesi* -diğer adıyla *Kitabu’l-Fevâid*- “faide” alt başlıklı 105 adet bölümden oluşmakta ve bu bölümler; tevhit hali, tasavvuf hali, keramet hali, edeb hali, terbiye hali... gibi adlarla birbirinden ayrılmaktadır. *Vasiyetname*’deki bölümlerin çoğu, Hacı Bektaş Veli’nin kendisine sorulan soruların cevaplarından oluşmakta olup içerisinde Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hoca Ahmed Yesevî (ö.1166) ve Kaygusuz Abdal’dan (ö.1444) sözler; zaman zaman da şiir parçaları ile vecizeler bulunmaktadır (Kılınç, 2008: 87-90; 2007).

İslam dünyasında bir kültür halini almış olan vasiyet yazma, vasiyet bırakma veya vasiyette bulunma geleneği, doğal bir biçimde Müslüman filozoflara da yansımıştır. Nitekim İbn Miskeveyh (ö.1030), İbn Sina (ö.1037), Gazâlî (ö.1111), Şihâbüddin Sühreverdî (ö.1191), Fahrettin Râzî (ö.1209), İbn Seb’în (1271), Mevlâna (1273), Sadreddin Konevî (ö.1274) gibi önemli filozoflar/düşünürler de vasiyetler yazmışlar veya kendilerine birtakım vasiyetler isnat edilmiştir. İçerik ve biçim açısından birbirleriyle benzerlikler kadar farklılıklar da gösteren bu vasiyetleri ve henüz gün yüzüne çıkarılmamış olanlarını da düşündüğümüzde, İslam felsefe tarihinde de bir vasiyet yazma kültürünün oluştuğunu ileri sürebiliriz. Ancak burada sözü edilen düşünürlerle ait vasiyetlerin gerçek anlamda birer vasiyet; yani “kişinin ölümünden sonra yapılmasını istediği şeyler” olup olmadıkları tartışma konusu yapılabilir. Yaptığımız değerlendirmelerde ve ileride de ele alacağımız üzere, İbn Miskeveyh, Fahrettin Râzî, Mevlâna ve Sadreddin Konevî’ye atfedilen vasiyetler, isim (sadece İbn Miskeveyh’in vasiyeti “ahd”

kavramıyla ifade edilmiştir), şekil, içerik ve bünyesinde vasiyet olduklarına dair barındırdıkları ifadelerle gerçek manada bir vasiyet görünümü sergilemektedir. İbn Sina, Gazâlî ve Sühreverdî'ye atfedilenler, isim ve içerik bakımından; İbn Seb'în'e atfedilen vasiyet ise isim ve ilgili kaynakların ifadeleri nedeniyle vasiyet olarak kabul edilebilir. Ayrıca bütün bu vasiyetler ahlakî öğüt, tavsiye ve nasihatleri barındırıyor olmaları; kısa, öz ve veciz olmaları; hitap cümleleri ve birtakım istekler içermeleri gibi açılardan ortak bir görünüm de sergilemektedirler. Burada İbn Arabî'nin (ö.1240), *Futuhât-ı Mekkiyye* adlı eserinin otuz altıncı ve otuz yedinci sayfalarında vasiyet adı altında zikrettiği nasihatleri vasiyet olarak kabul etmeyişimizde ise belirlediğimiz kriterler etkili olmuştur. Zira diğer vasiyetlere göre oldukça uzun ve ayrıntılı ahlakî öğüt, tavsiye ve istekleri barındıran ve yapısal olarak da oldukça farklı olan bu vasiyetleri Ekrem Demirli'nin de çevirisiyle "tavsiye" olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. İslam'ın inanç ve ibadet esaslarına uymak gerektiğinden ahlakî birçok konuya kadar; ayet, hadis, şiir, menkıbe, tarihsel olay, sûfi hikâyeler ve veciz ifadelerle desteklenmiş nasihat ve öğütlerin, çok sayıda peygamber, sahabe, bilge ve âlime atfedilerek aktarıldığı bu vasiyetler/tavsiyeler içerisinde (İbn Arabî, 2012: XVIII/334 vd. Krş. İbn Arabî, 1853: IV/492-619) siyasetname tarzında olanları da bulunmaktadır. (İbn Arabî, 2012: XVIII/435-437).

Burada İslam filozoflarına ait olarak kabul ettiğimiz vasiyetleri, felsefî vasiyetler olarak nitelendirmemiz mümkündür. Buradaki felsefîlik, öncelikle bu vasiyetlerin İslam filozoflarına nispet edilmeleri, ikinci olarak felsefî mirasın izlerini taşımaları, üçüncü olarak içeriklerinin kısmen diğer vasiyetlerden farklılık göstermesi, dördüncü olarak da kısmen felsefî bir üsluba sahip olmalarıyla açıklanabilir. Felsefî vasiyetler, tasavvufî vasiyetlerle karşılaştırıldığında ise onlarla benzerlikler kadar onlardan farklılıklar da sergileyebilmektedir. Tasavvufî vasiyetler, ölüm, kabir ziyareti, dervişlik adabı ve zikir gibi konuları fazlaca içermek; edebî ifadeler ve şiirlere daha çok yer vermek; kişinin ölümü, ölümüyle ilgili yapılması gerekenler, özel eşya ve mal dağıtımı, kitaplarının durumu, defin yeri vs. gibi bir takım maddî unsurlara çokça vurgu yapmak; şayet dergâhları varsa bunlarla ilgi toplantı günleri, ayın biçimleri, tarikat meseleleri gibi konulara daha fazla yer vermek (Süzî özelinde bkz. Sarıkaya, 2011: 179-183) gibi yönlerden felsefî vasiyetlerden ayrılabilir. Ancak felsefî kabul edilen bazı vasiyetler, tam da bu konularda ve ilginç bir şekilde, tasavvufî vasiyetlerle benzerlikler de gösterebilmektedir. Yine felsefî vasiyetler, ahlakî öğütlerin nitelikleri (nefs terbiyesi, dünyayı önemsememe, az yeme, az konuşma, az uyuma vs. gibi) bakımlarından da tasavvufî vasiyetlerle ortaklaşabilmektedir. Felsefî vasiyetlerin nasıl bir yapı ve içeriğe sahip olduğunun ayrıntıları ise bundan sonra ele alınacaktır:

2. İslam Filozoflarının Vasiyet Bırakmalarındaki Etkenler

2.1. *Dinî ve Kültürel Sebepler*: Genel manada, vasiyetlerin yazılmasında etkili olan dinî sebepler ve kültürel uygulamalar, felsefî vasiyetlerin yazılmasında da etkili olmuştur, diyebiliriz. Zira İslam dininin en önemli kaynakları olan Kur'ân ve sünnette vasiyet etmeye dair telkinler bulunmaktadır. Kur'ân'daki bazı ayetlerde vasiyet etmeye ve vasiyetle ilgili hususlara vurgu yapıldığı (Bakara 2/180, 181, 182, 240; Maide 5/106; Nisâ 4/11-12) gibi "vasiyyet" ve benzeri kelimeler kullanılarak birtakım öğüt ve emirlere de dikkat çekilmiştir (Bakara 2/132; Ankebut 29/8; Lokman 31/13-19; Yâsîn 36/50; Şûra 42/13; Ahkâf 46/15; Zâriyat 51/53; Beled 90/17; Asr 103/3. Nisâ 4/131; En'âm 6/144,151,152,153; Mer-yem 19/31). Hz. Muhammed'in (sav) de vasiyet etmeyi tavsiye ettiğine dair rivayetler vardır.⁴ Hatta İslam dünyasındaki bazı mezhepler Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye yapmış olduğu vasiyetleri, kendilerince önemli olan kaynaklarda bulunması nedeniyle, vasiyetin önemine gerekçe olarak göstermişlerdir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye vasiyet ettiğine dair "Vasaya", "Vasiyyetu'n-Nebi li Ali", "Vasiyyetu'r-Resul" adlarıyla bazı eserler mevcuttur. Bu vasiyetlerin Türkiye kütüphanelerinde Arapça ve Türkçe çok sayıda yazma nüshaları olduğu ve "Vasiyetname-i Peygamberî", "Kitabu Vasiyetname", "Vasiyyetu'l-Mustafa li'l-Murtaza" gibi aynı anlama gelen farklı isimlerle adlandırıldığı yapılan çalışmalarda dile getirilmiştir. Her ne kadar bu vasiyetler Şii hadis literatüründe bolca yer alıp güvenilir rivayetler olarak görülse de Sünnî hadis literatüründe bu eserlerdeki rivayetler, râvi ve metin açısından sorunlu kabul edilmiştir. Hz. Ali'ye yönelik olduğu ileri sürülen bu vasiyetlerde fezail türü rivayetler ve didaktik özellikler arz eden hadisler bulunmaktadır. Ahlak, âdab, bireysel ve sosyal konularda gelişmelere yön veren bu rivayetler, ezberlenmesi ve akılda kalması kolay olacak şekilde formüle edilmiştir (Palabıyık, 2009: 261-262).

Elbette burada Hz. Peygamber'in teknik anlamda vasiyet bırakıp bırakmadığı ile ilgili tartışmalara girecek değiliz. Fakat onun vefatından hemen önce irad ettiği Veda Hutbesi'nin, en can alıcı tavsiyeleri içeren bir vasiyet(name) niteliği arz ettiği söylenebilir. Hz. Ebubekir'in vefatından önce Hz. Ömer'i yerine tayin etmeye dönük vasiyeti ve Hz. Ömer'in kendisinden sonraki halifenin seçilmesiyle ilgili vasiyetleri İslam dünyasında bir vasiyet kültürünün ve geleneğinin başlangıç aşamalarını teşkil eder. Gerek aynı dönemde gerekse de sonraki dönemlerde, ister önde gelen şahsiyetlerden olsun isterse de sıradan insanlardan olsun, Müslümanların büyük çoğunluğunun vasiyet etmeyi âdeta bir zorunluluk olarak gördüğü bir vakia olup bütün bunlar vasiyet etmenin bir gelenek haline geldiğini göstermektedir. Ayrıca vasiyet, fikhî bir mesele olarak, çok önemli tartışmalarla İslam hukuku ve bu konudaki eserlerin en önemli meseleleri arasındaki yerini de almıştır (Ünal, 1995; Gökgez, 2002). Dolayısıyla

bütün bunlar, İslam dünyasında vasiyette bulunmanın en önemli gerekçesinin dinî gerekçeler ve kültürel uygulamalar olduğunu göstermektedir. Vasiyetler üzerine yapılan çalışmaların çoğunda da vasiyet yazma sebeplerinin başında dinî gerekçeler gösterilmiştir (Sarıkaya, 2011: 173-200; Ateş, 2008: 9-11). İslam filozoflarının vasiyet bırakmalarında da bu gerekçenin en baskın sebep olduğu rahatlıkla söylenebilir.

2.2. Felsefî Miras: Konu İslam filozofları olunca, onların vasiyet yazma sebeplerine felsefî mirası önemli bir etken olarak ilave etmek mümkündür. Sokrates, Platon ve Aristoteles'in düşüncelerine büyük değer veren İslam filozofları, onların veya onlara atfedilen vasiyetlerini görünce, vasiyet yazma girişiminde buldukları düşünülebilir. Zira İslam düşünürleri, eserlerinde mezkûr filozoflara atfedilen vasiyetlere yer vererek onları önemsediklerini göstermiş, bunun neticesi olarak da İslam filozoflarının vasiyetleri, Platon ve Aristoteles'e atfedilen vasiyetlerle içerik açısından benzerlikler göstermiştir. Bu durum bir etkilenimi ifade ettiği için İslam filozoflarının vasiyetlerini tahlil etmeden önce Sokrates, Platon ve Aristoteles'e atfedilen vasiyetlere, bunların içeriklerine ve bunlarla ilgili tartışmalara bakmakta yarar olacaktır.

2.2.1. Sokrates'in Vasiyeti: Sokrates'in sözlerinin Platon'un diyalogları içerisinde yer almış olması ve bundan dolayı bu sözlerin gerçekten Sokrates'e ait olup olmadığı konusundaki tartışmaları zihnimizin bir kenarında tutarak öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, onun belli bir isim altında kaydedilmiş özel bir vasiyeti bulunmamaktadır. Fakat gerek Atinalılar tarafından yargılandığını anlatan *Sokrates'in Savunması* adlı eserde gerekse de cezasının infazını anlatan *Phaidon* adlı diyalogda Sokrates'e ait bir vasiyet çıkarmak mümkündür. Hatta sözü edilen eserlerde geçen ifadelere bakıldığında bunları üslup ve içerik bakımından vasiyet olarak değerlendirebiliriz. Bu tespitten sonra vasiyet niteliğindeki bu ifadelerin içeriğine bakabiliriz:

Savunmasının sonlarında, hakkında verilen ölüm cezasını değerlendiren Sokrates, böyle bir ceza verilmesinin Atina için kötü bir durum olacağını belirtmiş ve kendisinin ölüm cezasına çarptırılmasının iyi bir hatip olmadığından değil, ağlayıp, yalvarıp, sızlamadığından dolayı olduğunu söylemiştir. Sokrates ölümden kaçmanın insanî bir durum olduğunu fakat daha da önemlisinin kötülükten kaçınmak gerektiğini söyleyerek ölümden iyi, güzel, dürüstçe ve onurlu yollarla uzaklaşmak gerektiğine dikkat çekmiş olmaktadır (Eflatun, 1995: 56-57, 38c-39b). Kendisinin haksızca ölüm cezasına çarptırılmasının gelecekte bu cezayı verenlerin başına bela olacağını, zira kendisinin önediği ve savdığı insanların yakında bu cezayı verenlerin başına büyük işler açacağını belirten Sokrates, böylece öldürmenin bir kurtuluş yolu olmadığına vurgu yapmış olmaktadır. İçinde kendisine seslenen kutsal sestten de söz eden Sokrates her za-

man sözlerinin arasına giren bu sesin savunma sırasında böyle bir şey yapmadığından yola çıkarak başına gelen bu yargılamanın bir iyilik olduğu sonucuna varmıştır. Bu noktada Sokrates ölümün kötülük olmadığını vezir bir şekilde dile getirmiş ve bunu bazı benzetmelerle kanıtlamaya çalışmıştır (Eflatun, 1995: 58-61, 39c-40e). Sokrates'e göre ölüm iyi bir şeydir; zira ölüm, öte dünyaya götüren bir geçittir, öte dünyada gerçek yargıçlar vardır, çok kıymetli insanlar ve önemli kahramanlarla karşılaşılır, kimin bilge kimin bilge olmadığını ortaya çıkaracak tartışmalar yapılır ve bu tartışmalar sonunda cezaî bir müeyyide yoktur. Bu nedenlere dayanarak Sokrates, ölümünün kendisi için kötü olmadığını ifade etmiştir (Eflatun, 1995: 61-62, 41a-41d). Sokrates, savunmasının sonlarında çocuklarıyla ilgili olarak şöyle bir vasiyette bulunmuştur: "Oğullarım büyüyünce Atinalılar, zenginliğin ya da erdemden önce başka bir şeylerin ardına düştüklerini görürseniz, ben sizlerle nasıl uğraşmışsam, sizler de onlarla öyle uğraşınız, cezalandırınız onları. Hiçbir şey değillerken, kendilerini bir şey sanırlarsa, ödevlerine boşverip, değerleri yokken kendilerinin bir şey olduklarını sanırlarsa, ben sizleri nasıl azarlayıp utandırmışsam, sizler de onları öyle azarlayıp utandırınız. Bunu yaparsanız, bana ve oğullarıma karşı doğru davranmış olursunuz" (Eflatun, 1995: 62-63, 41e-42a).

Ruh ve ölümden sonraki yaşam konularının ele alındığı *Phaidon* diyalogunun son kısımlarında da Sokrates'in vasiyetleri yer almaktadır. Diyalogun sonunda Kriton, Sokrates'ten çocukları ve başka işleri için bir isteğinin veya söyleyeceğinin olup olmadığını sormuş, Sokrates yeni bir sözünün olmadığını söylese de arkadaşlarından kendilerine iyi bakmalarını, kendilerini ihmal etmemelerini, öğütlerini tutup ona göre davranmalarını gerektiğini, aksi halde verdikleri sözü tutmamış olacaklarını ifade etmiştir (Eflatun, 1997: 125-126, 115b). Sonra Kriton, Sokrates'e cenazesi ile ilgili ne yapılmasını istediğini sormuş, Sokrates de aslında bu tür şeylerin anlamsız olduğunu, ölüm denen şeyi bu kadar önemsememeleri gerektiğini ironik bir dille anlatmış ve ölümden dolayı kimsenin kendisi için üzülmemesini, defin işlemlerinin de göreneğe uygun yapılmasını istemiştir. Daha sonra infaza hazırlık amacıyla banyo yapan Sokrates'in yanına ikisi küçük biri büyük üç çocuğu ve yakınlarından kadınlar getirilmiş, Sokrates onlara öğütlerde bulunmuştur (Eflatun, 1997: 126-127, 115c-116c). Sonrasında zehiri isteyen Sokrates, zehiri içerken neler yapması gerektiğini öğrendikten sonra, kendisine verilen süreyi beklemeden, çekinmeden ve korkmadan zehiri içmiştir. Bu durum karşısında orada bulunanlar üzüntüden bağışma, feryat ve figana başlayınca Sokrates onlara kızmış ve metin olmaları gerektiğini tavsiye etmiştir. Zehir etkisini gösterdikten sonra Sokrates'in Kriton'dan son isteği ise şu cümleleriyle olmuştur: "Asklepios'a bir horoz adadık, onu yerine getir unutma!" (Eflatun, 1997: 128-131, 116e-118).

Sözü geçen iki eserdeki bilgilere dayanarak Sokrates adına kurgulanabilecek bu vasiyette Sokrates, dürüstlüğü, onurlu durmayı, ölümden korkmamayı, ölümün kötü bir şey olmadığını, ölümden korkmanın anlamsızlığını, ilkelere göre hareket etmemenin kötü sonuçlar doğuracağını, ölümün bir ceza olarak caydırıcı olmayacağını, sözünde durmanın ve adadığı şeyi yerine getirmenin önemini vurgulamıştır. Çoluk çocuğuyla ilgili vasiyette de bulunan Sokrates onların erdemli ve iyi birer insan olmalarını, babalarının beklediği bir insan olup onun yaşamıyla çelişmemeleri gerektiğini belirtmiş; öğrencilerinden de kendilerine öğrettiği ve tavsiyede bulunduğu şeylerin gereğini yapmalarını istemiştir.

2.2.2. Platon'un Vasiyeti: Burada Platon'a atfedilen iki farklı vasiyet incelenecektir. İlki, Diogenes Laertius'un aktardığı ve birtakım maddî terekelerle ilgili olan vasiyettir. Bu vasiyette Platon Hephaestides ve Eiresides'in bölgeleri içerisinde kalan ve dört yönden sınırlarını verdiği iki ayrı çiftliği, ederini belirttiği altın ve gümüşten yapılmış kap kakak, yüzük ve küpeleri, taş ustası Euclides ile köleleri ve ev eşyalarını oğlu Ademantus'a bıraktığını vasiyet etmiş; kölesi Diana'ya da özgürlüğünü verdiğini belirtmiştir. Platon vasiyetin sonunda vasiyeti gerçekleştireceklerin isimlerini de saymıştır (Laertius, 1853: I/128). Maddî hususları barındıran bu vasiyet dışında, İslamî kaynaklarda Platon'a atfedilen ve Aristoteles'e hitaben yapılmış, bazı ahlakî tavsiye ve öğütleri içeren bir vasiyet daha vardır. İlkın İbn Miskeveyh'in *el-Hikmetu'l-hâlîde (Cavidan Hired)* adlı eserinde geçen bu vasiyet, ufak tefek aktarım farklılıklarıyla Nasiruddin Tûsî'nin (ö.1274) *Ahlak-ı Nâsirî*, Celaluddin Devvânî'nin (ö.1502) *Ahlak-ı Celâlî* ve Kınalızade Ali Çelebi'nin (ö.1571) *Ahlak-ı Alâî*'sinde de yer almaktadır. Söz konusu vasiyet üzerine 1971 yılında A. J. Arberry tarafından yapılmış bir çalışma da mevcuttur (Arberry, 1971: 475-490). Vasiyet bol miktarda nasihat ve öğüt barındırıp ahlak felsefesi açısından önemli bir kaynaktır. Tanrıyı bilmek ve tanımak gerektiğiyle başlayıp adil olmak gerektiğiyle biten vasiyet, üçüncü tekil şahsa yönelik emir kipinde tavsiye cümleleri şeklinde sürüp gitmektedir. Vasiyette geçen ahlakî öğütleri genel başlıklar altına alarak şöyle değerlendirmemiz mümkündür:

1. Tanrı'yı bilmek ve tanımak.
2. Bilgelik: İlim, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmak, hikmeti sevmek, hikmet sahiplerinin sözlerini dinlemek.
3. Düşünmek ve sorgulamak: Her gününü sorgulamak, çok düşünüp sonra yapmak, insanları anlamadıkça yargılamamak, dengeli ve ölçülü olmak, kendisi hata yaparken başkasını görüp onu kınamamak, musibetleri büsbütün kötü görmemek ve onların bazı faydalar barındırdıklarını düşünebilmek.
4. Tutarlılık: Güzel şeyleri kötü yollarla istememek, adil olmak, söz ve fiil uyumu göstermek, aslını bilmek.
5. Faydasız ve boş şeylerden uzak durup faydalı işlerde bulunmak:

Kötülükten uzak durmak, olmayacak ve faydasız olan iş, eylem, söz ve şeyleri istememek ve yapmamak, boşa zaman harcamamak, iyilik ve güzel işler yapmak, ihtiyacı olana yardım etmek, zahmetli de olsa iyilik yapmaktan çekinmemek ve zevkli de gelse kötülükten uzak durmak, yapılan güzel işten pişman olmamak. İnsanları kötü davranışlardan uzak tutarak onları uyarmak, kötülüğe karşılık vermeyip aksine iyiliğe karşılık vermek, sorumlulukları yerine getirmek, dostuna çok iyi ve merhametli olmak, kalıcı ve faydalı olanları istemek. 6. Dünya hazlarına meyletmemek ve ölüm sonrasını düşünmek: Güzel hayat arzusuna kapılmamak, iyiliği sağlayan hayatın peşine düşmek, dünya hazlarına ve elemelerine mahkûm olmamak, dünya için insanları üzmemek. Ölüm sonrasını düşünmek, ölümü hatırlamak, ölmüşlerden ibret almak ve ahirete hazırlıklı olmak. 7. Kötü huy ve davranışlardan uzak durmak: Başkası hakkında kötü düşünmemek, insanlara ilgi göstermek, kibirli olmamak, zenginlikle büyüklenmemek, yenilgiye uğramamak ve küçük düşmemek. İnsanlara ahmakça davranmamak, onları küçük görmemek ve mütevazı olmak, alay etmemek, öfkelenmemek ve kendinde olmayanı kendininmiş gibi yapmamak (İbn Miskeveyh, 1377: 217-219; Tûsî, 2007: 337-339; Kınalızâde, 2007: 533-534).

Bu vasiyetin Platon'a aidiyeti konusu ise tartışmaya açıktır. Zaten genel olarak İslam kaynaklarında Platon'a atfedilen eserlere dair birtakım tartışmalar vardır ve konuyla ilgili kapsamlı çalışmalar da yapılmıştır (Olguner, 1989: 145-373). Olguner, Platon ve eserleriyle ilgili olarak İslam dünyasından Mes'ûdî (ö.956), İbn Cülcül (ö.995), İbn Nedîm (ö.995), Kadî İbn Sâid (ö.1070), Şehristânî (ö.1153), Şehrezûrî (ö.1214), İbnü'l-Kiftî (ö.1248) ve İbn Ebî Useybia (ö.1270) gibi şahsiyetlere ait klasik kaynaklarda bilgiler yer aldığını, ancak bu bilgilerin birtakım eksiklik, yanlışlık ve çelişkiler içerdiğini ileri sürerek (Olguner, 1984: 130-132, 151, 158-160, 166, 168; 1989: 145-373) bu kaynaklardan hareketle Platon'un hayatı ve eserleriyle ilgili gerçek ve bütünsel bir tablo ortaya koymanın zor olduğunu belirtmiştir (Olguner, 1989: 133, 137-141, 146-148, 371-372). Dolayısıyla İslam kaynaklarında geçen ve Platon'a atfedilen eserlerin isim ve içerikleriyle ilgili tartışmaları unutmamak ve bu konuda karar verirken dikkatli olmak gereklidir. Bu bağlamda İbn Miskeveyh, Tûsî, Devvânî ve Kınalızâde'nin eserlerinde geçen vasiyetnamenin de Platon'a aidiyeti noktasında temkinli olmakta yarar vardır. Ancak bu durum, sözü edilen vasiyetin İslam filozofları üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaz.

2.2.3. Aristoteles'in Vasiyeti: Burada da Aristoteles'e de atfedilen iki farklı vasiyet ele alınacaktır. Bunlardan birincisi Diogenes Laertius'un aktardığı vasiyet olup burada Aristoteles, öldükten sonra aile efradı ve malları hakkında yapılması gerekenleri belirtmiştir. Kızının kiminle evleneceği, onunla evlenecek kişi ölürse ya da kızına bir şey olursa bunlarla ilgili durumları; oğlunun, cariyeler-

rinin ve malının ne yapılacağı, inancı gereği dikilmesi gereken tanrı/ça heykelleri vs. gibi isteklerinin yer aldığı bu vasiyet; nasihat ve ahlakî öğütleri bünyesinde bulundurmamaktadır (Kaya, 1983: 67-71 krş. Laertius, 1853: I/185-186).

İkinci vasiyet ise daha çok nasihat ve ahlakî öğütleri içerir. Hatta içeriğine ve muhatabına bakılırsa daha çok bir siyasetname özelliğindedir. Çünkü bu vasiyet Büyük İskender için bazı siyasî tavsiyeleri barındırmaktadır (Kınalızâde, 2007: 535-538; Devvanî, 1316/1898: 321-337; bu vasiyetin Kınalızâde'den alınmış yayını için ayrıca bkz. Ziyaeddin, 1330/1327: 2557-2559). Vasiyetin içeriğine bakıldığında, bunun aslında Yuhanna b. Bitrik'e ait olan fakat Aristoteles'e atfedilen *Sırru'l-esrar* adlı eserin muhtelif yerlerinden derlenmiş olduğu görülmektedir.⁵ Vasiyetin bazı cümleleri *Sırru'l-esrar*'dan olduğu gibi, bazı kısımları da özetlenerek iktibas edilmiştir (Aristoteles [Yuhann b. Bitrik], 1995: 60-61, 69 vd.). Nitekim Kınalızâde de eserinde bu duruma dikkat çekmiştir (Kınalızâde, 2007: 535). Diğer yandan *Vasiyyetu Aristotalis li'l-İskender* adıyla İbn Miskeveyh'in *el-Hikmetu'l-hâlîde* adlı eserinde de bir vasiyet bulunmaktadır. Fakat bu vasiyet ile Kınalızâde'nin *Ahlak-ı Alâî* eserindeki vasiyet arasında farklılıklar vardır. *el-Hikmetu'l-hâlîde*'de yer alan vasiyet, *Ahlak-ı Alâî*'de bulunan vasiyetten oldukça uzun, ayrıntılı ve bazı beyitler içermesi bakımından farklılıklar gösterir. İçerik bakımından ise benzerlik gösteren her iki vasiyette, temel ahlakî öğütler (cömertlik, merhamet, sadakat, tutarlılık, dürüstlük, adalet, edep, kanaatkârlık, dünya malından uzak durma, hırslı olmama, nefsin kontrol etme, heva ve hevese uymama, zühd vb.) ile devlet yönetimi ve siyaset konusundaki nasihatler bulunmaktadır. Ayrıca *Ahlak-ı Alâî*'deki vasiyetin bazı cümleleri *el-Hikmetu'l-hâlîde*'de yer almaktadır (İbn Miskeveyh, 1377: 219-225; Kınalızâde, 2007: 535-538). Buna rağmen her iki eserde geçen vasiyetlerin aynı vasiyet olduğunu söylemek oldukça güçtür. Biz burada *Ahlak-ı Alâî*'deki vasiyet metnini esas alarak bir değerlendirmede bulunacağız.

Aristoteles'e atfedilen bu vasiyet Büyük İskender'in Asya seferinde, Fars diyarını fethederken oradaki insanlar ve yöneticilerle ilgili vereceği kararı netleştirememesi nedeniyle Aristoteles'e gönderdiği bir mektup üzerine oluşmuştur. Aristoteles yaşlı olduğu için İskender'le birlikte sefere çıkamayacağını ve mektup geldiğinde de oraya gidemeyeceğini beyan etmiş ve söz konusu vasiyeti mektupla bildirmiştir. Vasiyet, acemleri öldürmenin çözüm olmadığı, akıllıca yapılacak uygulamalarla onları kontrol altında tutmanın bundan daha iyi sonuç vereceği ile ilgili öğütlerle başlamış ve adaletin tavsiye edilmesiyle sona ermiştir. Vasiyet İskender'e hitaben yazılmış, metin içerisinde İskender'e seslenilmiştir. Metin bir krala olan öğütler niteliğinde olsa da genel ahlakî kaidelere dönüştürülebilecek bir özelliكتedir. Bu nedenle vasiyetin içeriği şu ahlakî ilkeler altında değerlendirilebilir:

1. Bilgelik: Yüksek hikmet sahibi olmak, halka ilmi ve marifeti öğretmek, ilimde başarılı olanlara alaka göstermek. 2. Düşünmek ve sorgulamak: Akıllıca yapılan işin daha iyi sonuç vermesi, olgunluğun akıl ve iradenin varlığına, eksikliğin de bunların yokluğuna delalet etmesi, tasarruflu ve tedbirli olmak ve karar verirken çok yönlü düşünmek. 3. Tutarlılık: Suçluların suçunun kesinleşince karşılıklarının verilmesi, ahdi bozmamak, yemininden dönmek, adaleti yerine getirmek, itidalli olmak. 4. Dünya hazlarına meyletmemek: Önemli olanın boş hazlar ve arzuları yapmak değil, güzel şeyler yapmak olduğu, dini kendi arzularına uydurmamak, ilahî kanunu hafife almamak, şehvete düşkün olmamak ve geçici şeylere üzülmek. 5. Faydasız şeylerden uzak durup faydalı işlerde bulunmak: Öldürmemek, kan dökmek, hem kendisine hem de başkasına cömert olmak, layık olana ihtiyacı kadarını vermek, cömert olmak, uzak diyarlardan gelen fakirleri korumak, müsamaha göstermek, iyilere güven vermek, halkın selamını almak ve onlara selam vermek, cahilleri affetmek, sevgi dolu ve iyi zan sahibi olmak, zayıf ve yoksulları unutmamak, bozguncuları korkutup iyileri korumak. 6. Kötü huy ve davranışlardan uzak durmak iyi ve güzel huylara sahip olmak: Başkasının malına göz dikmemek, zulüm etmemek, halkın sırlarını araştırmamak, kötülerle birlikte olmamak, kibirlenmemek, çok gülmek, yemin etmemek, güzel konuşmak, az söz söylemek, makamına göre giyinmek, kendini korumak, güvenmediğinden bir şey yememek (Kınalızâde, 2007: 535-538).

Bu iki vasiyet dışında Aristoteles'e atfedilen hikmetli sözler de vardır. Diogenes Laertius'un eserinde bu sözlerden bir demet sunulmuştur (Laertius, 1853: I/187-189). Mahmut Kaya da Mübeşşir İbn Fatik'in (ö.1080) *Muhtaru'l-hikem ve mehasinu'l-kelim* adlı eserinde bu hikmetli sözlerin bulunduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu sözlerin çoğu Aristoteles'e atfedilen fakat İbn Bitrik'e ait olan *Sırru'l-esrâr* adlı eserde yer almaktadır. Aristoteles'e atfedilen vasiyetler ve hikmetli sözlerin Aristoteles'e aidiyeti noktasında birtakım tartışmalar süregelmiştir. Buradaki durum Platon'a atfedilen vasiyetlerle ilgili duruma benzemektedir. Tartışmaların kaynağında İslam dünyasındaki bazı biyografik eserler yer almaktadır. Bu eserler ele aldıkları şahsiyetlerle ilgili biyografik bilgiler verip, sistemlerinden söz etmeden, eserlerinden seçilerek vecize haline getirilmiş veya apokrif olarak ilgili şahsa atfedilen hikmetli sözlere çok geniş yer vermiştir. Bu kaynaklarda genelde Sokrates, Platon, Homeros, Hipokrat, Galen, Solon, Kral İskender ve Hermes gibi -kimisi mitolojik şahsiyetler- ve yedi bilgenin sözleri aktarılmıştır. Bu sözlerle verilmek istenen mesaj genellikle hak, adalet, hikmet, şecaat ve cömertlik gibi yüksek ahlâkî değerlerdir. Bu çeşit eserlere İbn Fâtik'in *Muhtaru'l-hikem*'inin yanı sıra Şehrezûrî'nin *Nuzhetu'l-ervâh ve ravzatu'l-eflâh*'ı, Ebu'l-Ferec İbn Hindu'nun (ö.1029) *el-Kelime'r-ruhaniye fi'l-Hikemi'l-Yunaniye*'si ve İbn Miskeveyh'in *el-Hikmetu'l-hâlîde*'si örnek gösteri-

lebilir. Gerek bu kaynaklarda gerekse de yapılan ilk çevrilerde, Doğu dünyası ile Antik Yunan'a atfedilen ve hikmetli sözler, nasihatler, öğütler ve vasiyetler barındırdıkları iddia edilen eserlere ağırlık verilmiştir. Kaya'ya göre İslam kaynaklarındaki bu aktarımların çoğu uydurma olmakla (Kaya, 1987: 247-254) birlikte, *Muhtaru'l-hikem*'de geçen bazı hikmetler Aristoteles'in *Nihomakhosa Etik* eserinde geçen sözlerle benzerlikler göstermektedir (Kaya, 1983: 261-263). Fakat en nihayetinde Aristoteles'e atfedilen vasiyetler ve hikmetli sözlerin ona aidiyeti noktasında tartışmaların bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Ancak burada bizim için önemli olan husus, Müslüman filozofların bu eserlerin Aristoteles'e ait olduğunu bilip okumaları ve bunlardan etkilenerek bu tarzda eserler ve yazılar bırakmış olmalarıdır.

3. İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü: İslam Filozoflarının Vasiyetleri

3.1. *İbn Miskeveyh'in Vasiyeti*: Ebu Hayyan et-Tevhidî'nin (ö.1023) *el-Mukâbesât* adlı eserinde "ahd" ismiyle yer alan İbn Miskeveyh'in vasiyeti (Tevhidî, 1929: 323-326), yazım zamanı, üslubu, içeriği ve metinde geçen bazı ifadelerle bakıldığında bir vasiyet olarak değerlendirilebilir. Asıl isminin "ahd" olması, onu vasiyet olmaktan çıkarmamaktadır; zira vasiyetin anlamlarından biri ahit olduğu gibi, vasiyet terim olarak da ahit anlamı taşımaktadır. İbn Miskeveyh'in vasiyeti onbeş maddeden meydana gelmekte ve önemli nasihatleri içermektedir. Vasiyette ayetler doğrudan geçmese de ayetlerin içeriğine göndermelerde bulunulmuştur. Vasiyette şu genel ahlakî ilkelere dikkat çekildiği görülmektedir:

1. Bilgelik: Hikmet sahibi olmak.
2. Düşünmek ve sorgulamak: Düşünüp sonra konuşmak.
3. Tutarlılık: Önce kendini düzeltmek, ahdi bozmamak, sözünde durmak.
4. Dinî vecibeleri yerine getirmek: Şeriata bağlanmak, dinî görevleri yapmak, bütünüyle Allah'a yönelmek ve O'na güvenmek.
5. Dünya hazlarına meyletmemek: Nefis mücadelesi yapmak, iffetli olmak, şehvete yenik düşmemek, iradeyi özgürleştirmek ve nefsi terbiye etmek, ölüm ve fakirlik korkusunu bırakmak.
6. Faydalı şeyler yapmak: Hakkı seçmek, doğru söylemek, iyi fiilleri yapmak, edinilen davranışı meleke haline gelinceye kadar korumak, doğru olanı yapmak, zamanı önemli şeylerde kullanmak, kötülerin ve kıskançların sözlerine kulak asmamak.
7. Kötü huy ve davranışlardan uzak durup iyi ve güzel huylara sahip olmak: Boşboğazlıktan kaçınmak, insanlara fazla güvenmemek, güzeli güzel için sevmek, zenginlik-fakirlik, değersizlik-âlicenaplık gibi durumları gönülden karşılayabilmek, sağlıklıyken hastalığı, sevinçliyken tasayı, huzurluyken öfkeyi hatırlamak, cesur olmak (İbn Miskeveyh, 2003: 269-271).

İbn Miskeveyh'in vasiyetine bakıldığında Platon ve Aristoteles'e atfedilen vasiyetlerle içerik ve ahlakî ilkeler bakımından büyük benzerlikler sergilediği

görülmektedir. Bu benzerlikte onun *el-Hikmetu'l-hâlide* adlı eserinde bu iki filozofa atfedilen vasiyetlere yer vermesi ve bunlardan haberdar olması etkili olmuş olabilir. Ayrıca İbn Miskeveyh'in adı geçen eserinde bu vasiyetlerin yanı sıra Fars, Hint, Arap, Rum (Antik Yunan) ve İslam medeniyetlerinden olmak üzere birçok kişiye atfedilen, çoğu asıl itibariyle ahlakî öğütler anlamındaki vasiyetler ve hikmetli öğütler de yer almaktadır. Bu birikimin onun vasiyetine yansımış olabileceğini unutmamak gerekir.

3.2. *İbn Sina'nın Vasiyeti*: İbn Sina'nın *el-İşârât ve't-tenbihât* adlı eserinin en sonunda iki başlık bulunmaktadır. Bu başlıklardan birincisi "Nasihat", ikincisi ve kitabın son başlığı ise "Son ve Vasiyet" adını taşımaktadır. Eserin diğer başlıklarıyla karşılaştırıldığında, bu iki başlık adı altında aynı isimde başka bir başlık bulunmamaktadır (İbn Sina, 1381: 391-395 krş. İbn Sina, 2005: 204). Eserdeki diğer başlıklar mutlaka başka yerlerde tekrar kullanılırken bu iki başlık sadece birer defa kullanılmış ve eserin sonunda yer almıştır. Dolayısıyla "Son ve Vasiyet" adındaki başlık, İbn Sina'nın vasiyeti olarak kabul edilebilir. Ayrıca *İşârât*'ın Tabiiyyat bölümünün başında İbn Sina'nın "Ben, kendisinde bu 'işaretler'in sonunda şart koştuğum özellikler bulunmayan kişiden bu bölümlerin içerdiği şeylerin kesinlikle sakınılması hususundaki vasiyetimi yineler ve ricamı tekrar ederim" (İbn Sina, 2005: 79) şeklinde sarf ettiği ifadeler de eserin sonundaki bölümün vasiyet olduğunu açıkça göstermektedir. Nasiruddin Tûsî'nin, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât* adlı eserinde bu vasiyete dikkat çekmesi de bu durumu desteklemektedir (Tûsî, 1992: 147). Dolayısıyla "Son ve Vasiyet" başlığı altında geçen ifadeler İbn Sina'nın vasiyeti olarak değerlendirilebilir. Fakat biz, bir önceki başlık olan "Nasihat" başlığını da bu vasiyetle benzerlikler taşıması nedeniyle ele alıp vasiyetle birlikte değerlendirerek daha geniş bir içerik değerlendirmesi yapacağız.

İbn Sina'nın gerek nasihat gerekse de vasiyet bölümüne bakıldığında, bunların oldukça kısa oldukları, bir ahitleşmeyle sonuçlandığı ve bilimsel bakış açısına yönelik bazı ilkeleri içerdiği ilk bakışta görülmektedir. Bu nasihat ve vasiyet bölümlerinden birtakım ahlakî ilkeler çıkarsamak mümkündür. Buna göre bilimsel bakış noktasından bakıldığında İbn Sina, nasihat başlığı altında, insanların zeki olmaları ve sıradan insanlardan uzak durmaları gerektiğini tavsiye ettikten sonra; bir fikre muhalefet ederken her şeyi inkâr etmemek, açıklığı kesinleşmemiş olan şeyi yalanlamamak ve hakkında delil olmayan şeyi de doğrulamamak gerektiğine dikkat çekmiştir. İlaveten, bir şeyin imkânsızlığına kesin kanıt olmayan şeyi hemen reddetmemek ve insanı rahatsız etse de böyle şeyler üzerinde düşünüp taşınmak gerektiğini, böyle şeylere imkân dairesinde serbestlik vermenin daha doğru olacağını da öğütlemiştir. Vasiyet kısmında ise İbn Sina, *el-İşârât* eserinde âdetâ özümseyip bir öz haline getirdiği bilgileri

sıradan insanlardan, cahillerden, zeki olmayan, eğitim ve âdetten nasipsiz, kafası karışık olanlarla birlikte olanlardan veya bu filozofların mühlitlerinden ve asalaklarından sakınmak gerektiğini muhatabına vasiyet etmiştir. Yine muhatabın, bu öz bilgiyi, kendisine güvenilebilecek yani gönül duru, gidişatı düzgün, vesveseye mahkûm olmayan, gerçeğe rıza gösteren kişiye vermesi gerektiğini ve bu bilgiyi verirken de daha iyi anlayabilmesi için peyderpey vermesinin daha uygun olacağını, verdiği bu bilgileri saptırmaması için de onunla ahitleşmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Ayrıca İbn Sina, muhatabından bu ilmi gereksiz yere ifşa etmemesi ve böylece zayi etmemesi noktasında sözleşmiş ve bu konuda Allah'ı şahit göstermiştir (İbn Sina, 2005: 204).

İbn Sina'nın gerek nasihat gerekse de vasiyetinden bazı genel ahlakî öğütlere ulaşabiliriz: Buna göre kişi, hakkında bilgi sahibi olmadığı şeylerle ilgili kesin kararlar vermemeli, bayağı insanlardan uzak durmalı, duru gönüllü, düzgün gidişatlı, vesveseye mahkûm olmayan, hakikate rıza gösteren biri olmalı ve ilmi ehline vermelidir.

3.3. Gazâlî'nin Vasiyeti: Gazâlî'nin vasiyeti, "Vasiyet" ve "Vasiyete Ek" olmak üzere iki bölümden oluşmakta (Gazâlî, tarihsiz: 1/79-86) ve "Ey ilimleri öğrenmek isteyen, yazılan eserleri inceleyen, halkın sözlerini ve felsefe kitaplarını değerlendiren kişi!" hitabıyla başlamaktadır (Gazâlî, 2003: 409). Vasiyette birçok ayete atf yapıldığı (Kehf 18/110; A'raf 7/175-176,179; Tevbe 9/30; Münafikun 63/2) gibi bazı şiirlere de yer verilmiştir. Vasiyet büyük çoğunlukla bilimsel bir konuyu değerlendirme kriterlerine dikkat çekmekte ve bu açıdan İbn Sina'nın vasiyetiyle benzerlikler göstermektedir. Gazâlî'nin vasiyette şu tür bilimsel bakış kriterlerine vurgu yaptığını görmekteyiz:

İncelenecek konuya bakış Allah için olmalıdır. Aksi halde amaç ne olursa o amaca ulaşılır ki, bu da amaçtan sapmak ve nihayetinde zararlı çıkmak olur. Başkasını amaçlamak hakikati Allah dışında görmek demektir. Bir âlimin görüşünü incelerken onu küçümsememek gerekir. Meselenin künhüne vakıf olmak için bu gerekli bir ön şarttır. Meselenin derinlerine inmek, kelimelere takılmamak, o âlimin sözünü tüm ihtimalleri gözetererek anlamak lazımdır. Söylenmiş sözün doğruluğu hakkında kesin yargıda bulunmamak ve problemi çözünceye kadar iyimser olmak esastır. Söylenen sözde iyi ve kötü yönler olursa, iyi olanı yaymak kötü olanın da sebeplerini araştırmak gerekir. Her konuya/şeye hemen atlamamak, kimseyi cahillikle suçlamamak önemli bir husustur. Zira her âlimin bir kanıtı muhakkak vardır fakat belki o kanıt açık değildir. Şayet âlimin söylediği söz anlaşılması zor ise, onunla anlayabileceğimiz kadarıyla uğraşmak esastır (Gazâlî, 2003: 409-410 krş. Gazâlî, tarihsiz: 1/79-82). Gazâlî vasiyetin ekinde ise âlimleri üç sınıfa ayırmıştır: 1. Şahsına ve ilmine güvenilen (hüccet) âlim: Bu âlim türü, Allah'tan korkan, emir ve nehyini bilen, din konusunda perhizkar,

dünyaya meyiletmeyen, Allah'ın rızasını önceleyen âlimdir. 2. Dil ve mantığı iyi kullanan (hicâc) âlim: Bu âlim, dinî hakikatleri ispat etmek ve bidati söndürmekle görevlidir. Kelamcılar ve müfterileri mat edebilen bu âlimlerin dilleri parlak, ifadeleri doyurucu, bilgileri tartışılmaz ve kanıtları apaçıktır. 3. Kendine yenik düşen (mahcûc) âlim: Bu âlim Allah'ın emir ve nehyini bilir fakat Allah korkusuna sahip değildir. Dünya sevgisi ve ihtiras onu züht yönünden öldürmüştür. Yükselme ve şeref sevgisi, bulunduğu mevkiyi kaybetme korkusu, fakirlik korkusu onu ilmin bereketinden uzaklaştırmıştır. O, bilgili ama aldanmıştır, Allah'ın nimetlerini küçümsemekte, dostlarıyla alay etmekte, cahillere görev vermekte, yöneticilere yağ çekmekte ve boyun eğmektedir. Böylece hem kendisini hem de başkalarını perişan etmiştir. Böyle kişilerle birlikte olmamak gerekir. Bunlara dünyalık verilince övgüler düzerler ama verilmeyince kin kusarlar (Gazâlî, 2003: 410-411 krş. Gazâlî, tarihsiz: I/82-86).

Gazâlî'nin bir araştırmacı ve âlimde olması gerekenleri vasiyetine bu şekilde aksettirdiğini görmekteyiz. Fakat bu kriterlerin içerisinde gizli ya da açık birçok genel ahlakî ilke saklı bulunmaktadır. Bu açıdan bakınca Gazâlî'ye göre kişi her şeyi Allah rızası için yapmalı, O'ndan korkmalı, emir ve yasaklarını bilmeli ve yerine getirmelidir. İnsanları küçümsememeli, bir konuda kesin bilgi sahibi olmadan kesin yargılarda bulunmamalı, insanları cahillikle suçlamamalı, her şeye atlamamalı, dünyaya meyiletmemeli, yükselme kaygısı taşımamalı, makam mevki düşkünü olmamalı, fakirlik korkusu yaşamamalı, Allah'ın nimetlerini küçümsememeli, insanlarla alay etmemeli, görevi ehline vermeli, yöneticilere yalakalık yapmamalı, menfaatçi olmamalı ve menfaatçilerle birlikte bulunmamalıdır.

3.4. Şihabuddin Sühreverdî'nin Vasiyeti: Sühreverdî'nin vasiyeti *Hikmetu'l-işrâk* adlı eserinin sonunda bulunmaktadır (Sühreverdî, 2001: II/257-260; 2012: 221-222; 2003: 512-513). "Kardeşlerim!" nidasıyla başlayan vasiyette bu ifade birkaç kez tekrar edilmiştir. Üslubu ve içerikte talep edilen hususların Sühreverdî'nin bulunmadığı veya hayatta olmayacağı bir zamana dönük olması nedeniyle rahatlıkla vasiyet olarak kabul edilebilecek olan bu metinde Sühreverdî de ayetlere (Âli İmran 3/3; Ankebut 29/64; Enfal, 8/45; Bakara, 2/132) atıflarda bulunmuş ve vasiyetini dua, hamdele ve salveyle bitirmiştir.

Sühreverdî'nin vasiyetinde dikkat çeken bazı kaygılar, özellikle İbn Sina'nın vasiyetinde taşıdığı bazı kaygılarla benzerlikler göstermektedir. Bu durum Sühreverdî'nin, vasiyetinde, *Hikmetu'l-işrâk* eserinin ehline ve kendi felsefesi bilen birine verilmesi gerektiğiyle ilgili taleplerinden anlaşılabilir. Sühreverdî, bu kitabı okuyacak kişinin, hayvan eti yememesi, az yemesi, Allah'ın nurunu düşünmesi ve bu kitabın sırlarını bilen kişinin emirlerine riayet etmesi gerektiğini ön şart olarak koymuş; kitabı okuyacak kişinin, ancak bu riyazetler

bitince kitabı okumaya başlaması ve kitabı okurken kendini okumaya vermesi gerektiğini belirtmiştir. İşte ancak o zaman kendisinin yazdıklarını o kişinin anlayabileceğini belirten Sühreverdî, bu kitabı Ruhü'l-Kudüs'ün kalbine bir anda bıraktığını ve büyük bir anlamı olduğunu da ifade etmiştir. Bu nedenle kitabı okuyacak kişinin mutlaka onu bilen birinin rehberliğine başvurmasının elzem olduğunu belirten Sühreverdî, vasiyetin sonunda yüce Allah'tan dünya ve ahiret iyiliğini vermesini, şerrinden de uzaklaştırmasını istemiş, kendisine güzel ihسانlarda bulunmasını talep etmiş ve hamdele ve salveyle vasiyetini noktalamıştır (Sühreverdî, 2012: 221-222 krş. Sühreverdî, 2001: 257-260).

Sühreverdî'nin vasiyetinden çıkarılabilecek ahlakî ilkeler şu şekilde sıralanabilir: Allah'ın emir ve nehiyelerine riayet etmek, Allah'a yönelmek, yararlı olmayan söz ve davranışları terk etmek, şeytanî düşüncelerden sakınmak, ölümü unutmamak, dünyevî haz ve zevklerden uzak durmak, nefislere teslim olmak, dünya ve ahiret iyiliğini istemek ve şerrinden de sakınmak.

3.5. Fahrettin Râzî'nin Vasiyeti: Fahrettin Râzî'nin, vasiyetini 1209'da Herât'ta hastalandığında İbrahim b. Ebî Bekr Ali el-İsfahânî adındaki öğrencisine yazdırdığı kaydedilmiştir. Vasiyet metninin, İbn Ebî Usaybi'a'nın (ö.1270) *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ'sı*da yer aldığı, önemli farklılık ve eksikliklerle birlikte Safedî'nin (ö.1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ı ile Tâceddin es-Sübkî'nin (ö.1370) *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ'sı*nda da geçtiği ifade edilmiştir (Râzî, 2005: 65).

Râzî'nin vasiyetinde ilk dikkat çeken husus, vasiyetin duygusal bir anlatımla ifade edilmiş olmasıdır. Bu duygusallık, muhtemelen vasiyetin dua, yakarış, itiraf ve kendi durumunu anlatan bir üsluba sahip olmasından ileri gelmektedir. "Din kardeşlerim" şeklinde nida cümlesi de barındıran vasiyette, diğer vasiyetlerde olduğu gibi, ayetlere (Neml 27/62; Bakara, 2/186; Nahl, 16/128) doğrudan atıflar da bulunmaktadır. Râzî, vasiyetin başında, bu vasiyeti ömrünün sonlarında yazdığını belirttiikten sonra, hamdele ve salveyle devam etmiş, vasiyetin son kısmını da talep ve isteklerine ayırmıştır. Râzî'nin vasiyetinde öğüt, itiraf, dua, yakarış, evlat ve eşlerinin durumu, gömüleceği yer ve nasıl gömüleceğiyle ilgili bilgilerin bulunması, bunun tam bir vasiyet özelliği taşıdığını da göstermektedir.

Râzî, vasiyetin başlarında sadaka-i cariyeye olarak ifade edilebilecek iki önemli hususla ilgili olarak kendi durumuna dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi salih amel, ikincisi ise çocuk ve eşlere karşı fiillerdir. Salih amellerle ilgili başlık altında ilk vurgu yaptığı husus, okuduklarının sonucunda bu dünyayı, bu dünyada yaşayanlardan farklı bir idarecinin yönettiği hususunu tahkik ettiğidir. Aynı şekilde Râzî, okumuş olduğu kelimeler, felsefe vs. ilimlerin hiçbirinde Kur'ân 'da bulunduğu faydayı bulamadığını belirtmiş ve bu nedenle Allah'ın varlığı, birliği ve

teklifiğini kabul ettiğini ilan etmiştir. Yine Râzî, tartışmalı meselelerin, Kur'ân ve sahih haberlerde ifade edildiği gibi olduğunu, diğer konularda kendisinin hakkı söylediğini, hile yapmadığını, hata yaptıysa af dilediğini beyan etmiştir. Dinin peygambere tabi olmak, kitabının Kur'ân, amacının da ilmi aracılığıyla dinin peşinden koşmak olduğunu, Allah'a yakararak ifade eden Râzî, Allah'a hüsnü zan beslediği, rahmetinden ümit kesmediği, eksikliğini itiraf ettiği şeklindeki dualarıyla vasiyetine devam etmiştir. Bu sözlerini ölüm sıkıntısına dair dualarıyla sürdüren Râzî, yazdığı eserleri okuyanın şayet memnun kalırsa kendisine dua etmesini, hoşuna gitmezse kötü söz söylememesini istemiş, kendisinin sadece araştırmalar sonucunda bunları yazdığını belirtmiştir. Çocukların ve eşlerin durumunun ıslahı başlığı altında, Allah'a ve peygambere güvendiğini ifade ederek sözlerine başlayan Râzî, çocuklarının vasiyetleriyle ilgili durumu bir şahsa bıraktığını, onun bu konuda söylenenleri yapması gerektiğini ve bu konuda Allah'tan korkmasını hatırlatmıştır. Oğlu Ebubekir'in akıllı, zeki biri olduğunu ve terbiyesine önem verilmesi gerektiği vasiyetinde de bulunmuştur. Râzî, kendisi ölünce, oğlu, öğrencileri ve üzerinde hakkı olanların ölümünü gizlemelerini, kimseye haber vermemelerini, dinî kurallara göre kefenlenip defnedilmesini, defin yerinin de Muzdahhan köyündeki Masâkıb dağı olması gerektiğini vasiyet etmiştir. Defnedildiği anda çokça Kur'ân okunmasını ve bundan sonra üstünün toprakla örtünmesini isteyen Râzî, bu esnada şu sözün söylenmesini istemiştir: "Ey Kerim, işte fakir ve muhtaç olan sana geldi. Ona ihsan buyur" (Râzî, 2005: 65-66).

Râzî'nin vasiyetinden, Allah'ın varlığını, birliğini, teklifiğini kabul etmek, emir ve yasaklarına riayet etmek gerektiği, hüsnü zan sahibi olmak, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemek, eksik ve hatalı olduğumuzu unutmamak, çocuk çocuğun haklarına dikkat etmek, doğruyu söylemek, hile yapmamak, eğitim öğretimi önemsemek, hak hukuka riayet etmek ve vasiyetleri yerine getirmek gerektiği gibi bir takım ahlakî ilkeleri çıkarsamak mümkündür.

3.6. *İbn Seb'in'in Vasiyeti*: İbn Seb'in'in vasiyeti⁶ *Vasiyyetu İbn Seb'in li eshâbihî* adını taşımaktadır (İbn Seb'in, 1956a: 312-315). Bu vasiyetinin dışında *Ahd İbn Seb'in li telâmizihî* adında kısa bir risalesi daha vardır (İbn Seb'in, 1956b: 43-44). Bazı vasiyetlerin "ahd" kavramıyla isimlendirilmesi, bu risalenin de bir vasiyet olabileceğini düşündürse de gerek risalenin yapısı ve içeriği gerekse de eldeki veriler, henüz bu risaleyi bir vasiyet olarak değerlendirmemize imkân vermemektedir. İbn Seb'in, vasiyetine (*Vasiyyetu İbn Seb'in li eshâbihî*), âdet olduğu üzere besmele ve salve ile başlar. Genel dil ve üslup bakımından diğer risalelerinden pek farklı olmayıp, açık ve anlaşılır ifadelerle birlikte kapalı cümleleri de barındıran vasiyette, tekrar eden kelimeler, ardı ardına giden mantıksal çıkarımlar, sûflilere özgü birtakım kavramların yanında daha çok fel-

sefi tasavvufa özgü ve bazısının anlamı belirgin bazısının belirsiz olduğu sözcük veya sözcük öbekleriyle de karşılaşılmaktadır. Emir sıygasının kullanıldığı vasiyette anlatım birinci tekil şahsın ağzından yapılır. Fakat “Bu vasiyeti dostları için yazdı.”, “İbn Seb’în’in (r.a.) sözlerinden” vb. gibi ifadeler metnin başkasına yazdırıldığını göstermektedir. Vasiyette edebî bir dilin kullanıldığı yerler bulunsa da kalamcılarının ve filozofların görüşlerine yer verilmiş olması ve bazı mukayeseler ile mantıksal çıkarımların bulunması, bu edebîliği bozmaktadır. Vasiyette ayetlere doğrudan veya dolaylı atıflar olduğu gibi, Ebu Cehil ve Firavun gibi tarihsel şahsiyetlerin isimleri, yergi ifadelerinin güçlendirilmesi amacıyla kullanılmıştır. Diğer birçok vasiyette olduğu gibi bu vasiyet de dinî ve tasavvufî tavsiyeler sıklıkla bulunmaktadır.

İbn Seb’în’in vasiyeti beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Allah’a yönelmek, O’nun yolunu tutmak, güzel ahlak ve sağlam bir inanca yapılmak tavsiye edilmiş ve İbn Seb’în’in benimsediği yol olan tahkik ehline (muhakkik/mukarreb) bağlanmak ve onlar hakkında kötü konuşanlardan uzak durmak öğütlenmiştir. İkinci bölümde, doğru inanç, ibadet ve ahlak üzere olmanın gayeye ulaştıracağı dile getirilmiştir. Üçüncü bölümde, istekli olmanın ve gayrette bulunmanın mutluluğa erdireceği, bu mutluluk düzeyinde olanın Allah’ın nizamına vakıf olacağı ve tevhidi anlayacağı tavsiye edilmiştir. Dördüncü bölümde, “ilm-i ilahî” ve “muvahhid”in tanımı verilmiş, filozof ve sûfilerin bu konudaki yaklaşımları özetlenmiş ve sûfilerin görüşlerine yakın bir tutum sergilenmiştir. Beşinci ve son bölümde ise ruh konusunda kalamcılarının, filozofların ve sûfilerin görüşleri kısaca sunulmuştur. Vasiyetin sonunda yer alan beşinci bölümde İbn Seb’în’in ifadeleri kapalılaşmaya ve anlaşılabilir bir hal almaya başlamıştır. Birçok eserinde görülen bu durum, aslında İbn Seb’în’in üslubu ve metodu gereği kendi görüşünü verdiği noktadır. Bu noktaya varıncaya kadar anlatılanlar, zihinlerde bir içerik oluşturmuştur ki bu içerik muhakkik/mukarreblerin yolu olan tahkik yolundan başka bir şey değildir (İbn Seb’în, 1956a: 312-315).

İbn Seb’în’in vasiyetinde; dinî kural ve hükümlere uymak, iyi işler yapmak, güzel ahlaklı olmak, iyi ilişkiler kurmak, hayır işlemek, şehvetten uzak durmak, nefis mücadelesi yapmak, ruhanî hazları tatmak, insanları sevmek, istikamet üzere olmak, Allah’ın rızasını istemek, vahdeti mutlakayı anlamak, vahdet bilgisine ulaşmak, ilmi ilahîyi elde etmek gerekli görülmüştür. İbn Seb’în ayrıca sûfilerin yolu olan seyr-u sulûkü de kat etmek için gerekli riyazetlerin yapılması gerektiğini ve ancak bu şekilde hakikate ulaşabileceğini önermiştir. Onun vasiyetinden anlaşıldığı kadarıyla filozoflar hakikate ulaşamamıştır. Hakikat yolu, sûfilerin yoluna yakın da olsa bu, sûfi yolun da üstünde olan muhakkik/mukarreblerin yoludur. Ayrıca İbn Seb’în, kendi yoluna muhalefet edenlerin tövbe etme şartlarına ve bu muhaliflere yönelik bazı yaptırımların uygulanması

gerektiği konusuna da vasiyetinde yer vermiştir (İbn Seb'în, 1956a: 312-313; ayrıca İbn Seb'în'in görüşlerinin ayrıntıları için bkz. Bozkurt, 2008).

3.7. Mevlâna'nın Vasiyeti: Mevlâna üzerine yapılmış önemli çalışmalarda onun son günleri, vasiyeti, ölümü ve cenaze töreniyle ilgili birbirine yakın bilgiler bulunmaktadır (Firuzanfer, 2005: 145-150; Can, 2006: 80-88). Mevlâna'nın son günlerinde dile getirdiği rivayet edilen ve vasiyet olarak nitelendirilebilecek çok sayıda nazım ve nesir türünden ifadeleriyle karşılaşmak mümkündür. Ancak bunların içerisinde Mevlâna'nın vasiyeti şeklinde dile getirilen kısa bir metin vardır. Bu vasiyet birçok kaynakta benzer ifadelerle yer almaktadır. Rivayet edildiğine göre Mevlâna hasta yatağında iken yedi gün yedi gece deprem olmuş, çok sayıda ev ve barınak yıkılmıştı. Yedinci depremde dostları feryatla Allah'tan yardım dilemişlerdi. Mevlâna da "Evet, zavallı toprak yağlı bir lokma istiyor. Bunu vermek lazımdır." dedikten sonra arkadaşlarına şu vasiyette bulunmuştur: "Ben size gizli ve açıkça Tanrı'dan korkmayı, az yemeği, az uyumayı, az söylemeyi, günahlardan çekinmeyi, oruca, namaza devam etmeyi, daima şehvetten kaçınmayı, halkın eziyetine ve cefasına dayanmayı, ayakta kimiyi ve akılsızlarla düşüp kalkmaktan uzak bulunmayı, kerim olan dini bütün kişilerle olmayı vasiyet ederim. Çünkü insanların en hayırlısı, insanlara faydası dokunandır. Sözün hayırlısı az ve öz olandır" (Eflâkî, 2006: 445-446; Firuzanfer, 2005: 147; Can, 2006: 80-81). Bu vasiyetin devamına bir beyit ve hatime de ilave edilmiştir. "'Heva ve hevesten yüz çevirmek kahramanlık; heva ve hevesi bırakmak da peygamberliğe özgü bir kuvvettir.' Hamd yalnız Tanrı'ya mahsustur. Tanrı'yı birleyen kişiye selam olsun" (Eflâkî, 2006: 446; Kınalızâde, 2007: 543; Can, 2006: 81).

Mevlâna'nın bu vasiyetine dikkat edildiğinde gerek iman gerekse de ibadetle ilgili dinî vecibeler, tasavvufî temel ilkeler, bireysel ve toplumsal yönü güçlü tavsiyelerin öne çıktığı görülmektedir. Az ve öz olan bu vasiyetin dışında Mevlâna'nın son günlerinde dile getirdiği ifade edilen vasiyet niteliğinde başka ifadeleri de vardır. Bunların birinde Mevlâna, ölümünden dolayı kimsenin üzülmemesi gerektiğini, dostlarının kendisini hatırlaması ve öldükten sonra da manevî anlamda kendilerine yardımcı olabileceğini, zira öldükten sonra da kendileriyle beraber olacağını belirtmiştir (Eflâkî, 2006: 444-445). Başka bir ifadesinde Mevlâna, kendisine Bahaeddin Veled ile ilgili sorulduğunda "O pehlivandır, vasiyete muhtaç değildir." demiştir (Eflâkî, 2006: 447). Bunun dışında Bahaeddin Veled'e tavsiye niteliğinde başkaca öğütleri varsa da bu öğütler genele teşmil edilemeyecek düzeydedir (Eflâkî, 2006: 449). Mevlâna'nın cenaze namazını kimin kıldırması gerektiğiyle ilgili olarak "Şeyh Sadreddin hepsinden daha layıktır." dediği (Eflâkî, 2006: 451) ve son dönemlerinde borçlarıyla ilgili vasiyetlerde bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir (Eflâkî, 2006: 443; Firuzanfer, 2005: 145-150; Can, 2006: 80-88).

3.8. Sadreddin Konevî'nin Vasiyeti: Sadreddin Konevî'nin vasiyeti kimi çalışmada büyük çoğunluğu Türkçeye tercüme edilip genellikle de fikhî bir çerçevede ele alınmış (Uzunpostalcı, 1989: 37-44), kimi çalışmada da din felsefesi bağlamında içerik değerlendirmesi yapılmıştır (Dalkılıç, 1999: 157-168). İsim, şekil, içerik ve vasiyet olduğuna dair barındırdığı ifadelerle çok sistemli bir vasiyet görünümü arz eden bu vasiyet ile ilgili olarak yapılmış çalışmalardan da yararlanarak, eksik bırakılmış noktalara da dikkat çekmek suretiyle Konevî'nin vasiyetine tekrar bakacağız:

Konevî, vasiyetine alışılmış biçimde besmeleyle başlamıştır. Kendisini Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yusuf b. Ali olarak tanıtıp bu vasiyeti yazan kişi olarak ifade ettikten sonra, yanında bulunanları da şahit göstererek imanla ilgili şu ilkelere inandığını belirtmiştir: Allah birdir, tektir, herkes O'na muhtaçtır, kendisi hiçbir şeye muhtaç değildir, doğmamış, doğrulmamıştır, hiç kimse O'na denk değildir. Allah temiz kıldığı bazı insanları seçerek peygamber olarak göndermiş; bunlardan bazılarını –Hz. Muhammed (sav) gibi- bütün insanlara, bazılarını da bazı kabilelere göndermiştir. Herkes, diğerlerinin şeriatleri ortadan kaldırılmadan önce Allah'tan bildirilenleri doğrulamış, bunlarla hükmetmiştir. Kıyamet, cennet, cehennem, amellerin tartılacağı mizan vb. gibi hususlar, itikat ehlinin belirttiği üzere haktır. Gerek duysal gerekse de manevî haz ve elem, sırat, dünya ile ahiret arasındaki berzah; peygamberimizden aktarıla gelen ahiret, cennet, cehennem, Allah'ın sıfat ve fiilleri ile ilgili durumların hepsi haktır (Konevî, Nu: 4883/4; varak 11b).

Konevî bu düşünce üzere yaşadığını ve bu düşünce üzere öleceğini belirttikten sonra dostlarından, ölümünden sonra umumî kabristana defnedilmesini, vefatının ilk gecesinde Allah'ın azap ve cezasından uzak tutması, bağışlanması ve Allah'ın kabul etmesi niyetiyle yetmiş bin defa "lâilâhe illallah" demelerini, orada bulunanların da aynı şeyi aynı sayıda söylemelerini vasiyet etmiştir. Yine Konevî, dostlarından kendisini fıkıh kitaplarında belirtilen biçimde değil de hadis kitaplarında belirtildiği biçimde yıkamalarını, Şeyh'in [İbn Arabî] elbisesi ve beyaz bir izar ile kefenlemelerini, kabrine Şeyh Evhadüddin el-Kirmanî'nin (ö.1238) seccadesini yaymalarını, cenazesini hiçbir cenaze okuyucusunun takip etmemesini, kabri üzerine bir bina, türbe ve tavan yapılmamasını ve sadece sağlam taşlarla yapılmasını, zira bunun kabrin kolayca örtünmesi ve yok olmaması için yeterli olduğunu da vasiyet etmiştir. Konevî, defnedileceği gün kadın ve erkeklerden fakir, düşkün ve miskinlere özellikle de kör ve kötürümlere bin dirhem sadaka dağıtılmasını, elbiselerinin dostlarından infak edilmeye layık olanlarına taksim edilmesini, dostlarından ev ihtiyaçlarını giderenlere yüz dirhem verilmesini vasiyet etmiştir. Konevî, felsefe kitaplarının satılması ve parasının sadaka olarak verilmesini; tıp, fıkıh, tefsir, hadis gibi diğer ilimlerle ilgili

kitaplarının vakfedilmesini; kendi yazdığı eserlerinin ise bir hatıra olarak Afifüddin [Tilimsânî]'ye (ö.1291) ulaştırılmasını ve ehil kişilere okutmasının söylenmesini vasiyet etmiştir (Konevî, Nu: 4883/4; varak 11b).

Konevî, vasiyetinin devamında dostlarından, anlaşılması güç zevkî marifetlere dalmamalarını, kendisinin ve şeyhinin sözlerinden de olsa bunların açık ve net olanlarıyla yetinmelerini, bunların dışındakilerinin teviline yeltenmelerini vasiyet etmiş ve kendisinden sonra bu tevil yolunun kapandığını beyan etmiştir. Bu nedenle ileri sürülen sözlere kulak verilmemesi gerektiğini belirten Konevî dostlarından İmam Mehdi'ye ulaşanların ona selamını iletmelerini ve sadece onun bilgilerini almalarını öğütlemiştir. Ancak şimdilik kendisinin ve şeyhinin yazdığı eserlerdeki açık ve net olan bilgilerle yetinmelerini, Kitap, sünnet ve icma-ı ümmete sarılmalarını, zikre devam etmelerini, *Risaletu'l-Hadiye el-Mürşide* eserinde belirttiği üzere Allah'ın huzurunda başka şeyleri kalplerinden çıkarmakla meşgul olmalarını, Allah hakkında hüsnü zanda bulunmalarını, nazârî ve başkaca ilimlerle meşgul olamamalarını, zikirle, Kur'ân okumayla, görevlendirildikleri viridlere devam etmekle ve yukarıda belirttiği açık ve net zevkleri mütalaa etmekle yetinmelerini istemiştir. Konevî, dönemin siyasî ortamıyla ilgili bilgileri içeren bazı tavsiyelerde de bulunmuştur. Bu doğrultuda bekâr olanların Şam'a hicret etmelerini, zira bulunduğu bölgede yakın zamanda fitnelerin ortaya çıkacağını, halkın rahatsız olacağını belirtmiştir. Konevî dostlarından helallik isteyip, hakları olanların kızı Sakine'ye müracaat etmelerini, onun da bu hakları ödeyeceğini belirttikten sonra, Allah'ı tenzih edip O'na hamd ettikten sonra bağışlanma ve mağfiret ifade eden duayla vasiyetini sonlandırmıştır (Konevî, Nu: 4883/4; varak 12b).

Konevî'nin vasiyeti, belki de burada zikredilen vasiyetlere göre hem maddî hem de manevî konularla ilgili tavsiyeler içermesi bakımından tam anlamıyla bir vasiyet mahiyeti sergilemiştir. Bu vasiyet; iman, ibadet, ihlâs veya ahlakla ilgili öğütleri ihtiva etmekle birlikte, takipçilerini dinî ve siyasî anlamda uyardığı tavsiyeler, ölümünden sonra yapılması gereken şeyler ve maddî terakesiyle ilgili hususları da içermektedir. Konevî'nin vasiyeti oldukça sistemli ve düzenli olup şu şekilde tahlil edilmiştir: 1. Kendisinin tanıtılması: a. Özel kimliği açısından, b. inanış kimliği açısından. 2. Öneriler: a. Eşyasının dağıtımına dair öneriler, b. Defnedilişine dair öneriler, c. Geleceğe dair öneriler. 3. Tevbe ve istiğfardan meydana gelen sonuç bölümü (Dalkılıç, 1999: 161-162). Bunlara ilave olarak Konevî'nin vasiyeti besmeleyle başlayıp, hamdele ve duayla bitmesi, ayetlere (İhlâs 112/1-4; Mü'min 40/44) atıflarda bulunması ve içerdiği ahlakî öğütlerin niteliği gibi açılardan diğer vasiyetlerle önemli benzerlikler de göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu vasiyetler dışında, yaptığımız araştırmalar kadarıyla, Kindî (ö.873), Fârâbî ve İbn Rüşd'ün (ö.1198) vasiyetleriyle karşılaşmadık. Ancak İbn Miskeveyh'in *el-Hikmetu'l-hâlide* adlı eserinde İbn Mukaffa (ö.759), Fârâbî ve Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye (ö.992) atfettiği ve "vasaya" olarak ifade ettiği vasiyetler bulunmaktadır (İbn Miskeveyh, 1377: 293-327, 327-342, 347-371). Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere İbn Miskeveyh'in adı geçen eserinde bu isimle ifade edilen vasiyetlerin büyük çoğunluğu, gerek şekilsel gerekse de ölüm sonrasına yönelik talepler bulundurup bulundurmamak açısından bir vasiyet görünümünde olmayıp daha çok ahlakî öğüt, nasihat ve hikmetli sözleri barındıran uzunca metinlerdir. Bunların dışında İslam düşüncesinde başka şahsiyetlere ait vasiyetler de bulabilmek mümkündür. Ancak biz burada İslam düşüncesinin öne çıkan ve vasiyeti olan isimlerini ele aldık.

Bu çalışmamızda ele aldığımız vasiyetlerin veya vasiyet kabul ettiğimiz metinlerin hepsinde görebildiğimiz ortak nokta, çoğu birbirine benzeyen ahlakî öğüt ve tavsiyelerde bulunuyor olmalarıdır. Bunların dışında bazı vasiyetler maddî terekelerin dağıtım biçimleri, bazıları ölüm sonrası defin işlemleri, bazıları ayet, hadis ve şiiir içermeleri, bazıları nida cümleleri barındırmaları, bazıları bilimsel değerlendirme kriterleri ve ilme vurgu yapmaları, bazıları kitaplarının ve düşüncelerinin okutulması ve öğretilmesi, bazıları tasavvufî hususları, bazıları ibadet bazıları inançla ilgili meselelere dikkat çekmeleri, bazıları da verdikleri sözler ile borçların iadesi gibi yönlerden birbirleriyle benzerlikler göstermektedir. Ele aldığımız vasiyetlerden Platon ve İbn Miskeveyh'in vasiyetlerinin birbiriyle; İbn Sina, Gazâlî ve Sühreverdî'nin vasiyetlerinin de kendi aralarında özellikle içerik açısından; Fahrettin Râzî ile Sadreddin Konevî'nin vasiyetlerinin ise hem biçim hem de içerik bakımından birbirleriyle büyük benzerlikler gösterdiğini ifade etmek gerekir. En kısa ve öz vasiyetin Mevlâna'ya; en farklı vasiyetin İbn Seb'în'e ait olduğunu söyleyebiliriz. Biçim, sistematiklik, içerik ve çok yönlü olmak bakımından bütün açılardan vasiyet kriterlerine uyan vasiyetin Sadreddin Konevî'ye ait olduğunu unutmamak gerekir.

Netice itibariyle burada benzerlikler, farklılıklar, içerikler açısından bir çetele tutarak istatistiksel bir değerlendirmeye girmenin ötesinde esas itibariyle şunları belirtmemiz kaçınılmazdır: İslam filozoflarının vasiyet bırakmalarında İslam dini ve kültürü kadar felsefî mirasın da etkisi olmuştur. Felsefî mirasın etkisi, en basit şekilde, temel ahlakî erdemler arasında görülen aşırı benzerlikten fark edilebilmektedir. İncelediğimiz vasiyetlerin hepsinde en fazla işlenen konu ahlakî konulardır ve üzerinde durulan ahlakî erdemler noktasında vasiyetler büyük benzerlikler göstermektedir. Bu çerçevede her ne kadar öne sürülenler birer öğüt ve nasihat şeklinde olsa da bunların ahlak felsefesi açısından oldukça

önemli olduğu unutulmamalıdır. Çünkü vasiyetler âdeta son sözlerdir ve sahibinin nihaî kararlarını ifade etmektedir. Bu nedenle dile getirilen öğütleri, temel ahlak ilkeleri olarak görüp bu ilkelerin öne çıkarılmasının sebeplerini tartışmak, arkasındaki bakış açısını ve felsefeyi yakalamak gerekir. Bu doğrultuda, şayet her etik (ahlak felsefesi) bir ahlak (normlar, kurallar, ilkeler), her ahlak da bir etik barındırıyor (Özlem, 2010: 236), kısa ve öz biçimde sıralanmış bu ahlakî kural ve öğütlerin dile getirilişinin etik temelleri bulunabilir. Bu bağlamda İslam filozoflarının vasiyetlerinde dinî, kültürel ve felsefî mirasın etkili olduğu ve vasiyetlerin içeriğinde bunlara dayalı ahlakî erdemlerin desteklenip önerildiği görülüyorsa, tüm bunlardan, onların vasiyetler bağlamındaki etik anlayışlarının normatif bir karakterde; temellendirme biçimlerinin ise teolojik, felsefî ve kısmen de kozmolojik bir nitelikte olduğunu çıkarabiliriz. Elbette bu bulguları, ilgili filozofların diğer eserlerindeki ahlakî yaklaşımlarıyla karşılaştırmayı da ihmal etmemek gerekir. Dolayısıyla kanaatimizce vasiyetleri öğüt ve nasihatler içeren sıradan metinler olarak görmek, ayrıntıları kaçırmak demektir. Bu nedenle İslam filozoflarının vasiyetlerini, genelde ahlak felsefesi özelinde de İslam ahlak felsefesi bakımından önemli kaynaklar olarak kabul etmemiz kaçınılmazdır. Öyleyse İslam dünyasında örneklerini çokça bulabileceğimiz vasiyetler üzerine biraz daha eğilerek, çevirilerinin, tahlillerinin, karşılaştırmalarının, değerlendirmelerinin ve ahlak felsefesi açısından yorumlarının yapılması gerekmektedir.

Notlar

- (*) Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İlahiyat Bilimleri Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim dalı.
- 1 Nasihatname, pendname, siyasetname, vasiyetname vs. gibi kavramların içerik ve örnek karşılaştırılması için bkz. (Keleş, 2010: 183-209).
  - 2 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.53458a3ba2f852.22450799 (Erişim Tarihi: 08.04.2014).
  - 3 Siyasî vasiyetler hakkında geniş bilgi için bkz. (Özdek, 1976). Bir siyasî vasiyetname örneği için bkz. (Kavak, 2011: 59-60). Siyasî vasiyetnameler niteliğindeki siyasî nasihatlerle ilgili olarak da bkz. (Saka, 1998: 249-268). Tıbbî vasiyetname ile ilgili olarak Abdüllatif Bağdadî'nin nasihatlerini içeren bir metin için bkz. (Gül ve Köker, 1993: 21-26).
  - 4 İbn Ömer'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Hakkında vasiyet edeceği bir malı bulunan Müslüman bir kimsenin, vasiyeti yanında yazılı olmaksızın iki gece geçirmeye hakkı yoktur" (Buharî, Vasâyâ 1; Müslim, Vasiyyet 4, (1627); Muvatta, Vasiyyet 1, (2, 765); Ebu Dâvud, Vasâyâ, 1, (2863); Tirmizî, Cenâiz 5, (974); Nesaî, Vasâyâ 1, (6, 238, 239)). Vasiyetin diğer hususlarıyla ilgili bazı hadisler için bkz. (Buharî, Vasâyâ 7, Zekat 11; Müslim, Zekat 92, (1032), Vasiyet 16, (1634); Ebu Dâvud, Vasâyâ 3, (2865); Nesaî, Vasâyâ 1, 2, 5, (6, 237, 240); Tirmizî, Vasâyâ 4, 5, (2120, 2122)).
  - 5 *Sırru'l-esrar: es-Siyasetu ve'l-firase fi tedbiri'r-riyase* adlı eser Yuhanna İbn Bitrik tarafından derlenmiş veya çevrilmiş olup Aristoteles'e atfedilen bir eser olarak bilinmiştir. Bazı araştırmacılar eseri Süryanice bir kaynağa dayandırmışsa da mantıklı olan onun Yunan kaynaklı olması ve İbn Bitrik tarafından derlenmiş olmasıdır. İslam dünyasında birçok kişi

bu esere ilgi göstermiş, İskender'in başarısının sırrı da burada aranmıştır. Bu nedenle çeşitli dillere çevrilerek meliklere arz edilmiştir (Kaya, 1983: 294-296).

- 6 İbn Seb'in vasiyetinin ayrıntılı tahlili ve Arapça metniyle birlikte Türkçe çevirisi tarafımızdan yapılmıştır (Bozkurt, 2013: 187-210).

Kaynaklar

- Arberry, A. J. (1971). "Plato's 'Testament to Aristotle.'" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 34/3: 475-490.
- Arı, Abdüsselam (2012). "Vasiyet." *TDV İslam Ansiklopedisi* 42: 552-555.
- Aristoteles [Yuhanna b. Bitrik] (1995). *Sırru'l-esrar: es-Siyasetu ve'l-firase fi tedbiri'r-riyase*. Takdim: Sami Seliman. Beyrut: Dârul Ulûmi'l-Arabiyye.
- Ateş, Nilüfer (2008). *Kültür Tarihi Bakımından Osmanlı Vasiyetnameleri*. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi. Bursa: UÜSBE.
- Ateş, Nilüfer ve Yediyıldız, Asım (2007). "Erzurumlu Kadızâde Efendi'nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2: 309-326.
- Bozkurt (Gülmez), Birgül (2008). *İbn Seb'in Hayatı Eserleri ve Felsefî Görüşleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: AÜSBE.
- Bozkurt, Ömer (2013). "İbn Seb'in Vasiyeti: Vasiyetü İbn Seb'in li Eshâbihî." *Milel ve Nihal* 10 (1): 187-210.
- Can, Şefik (2006). *Mevlâna Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Dalkılıç, Bayram (1999). "Sadreddin Konevî Vasiyetnamesi'nin Din Felsefesi Problemleri Açısından Değerlendirilmesi." *Makalat* 2: 157-168.
- Devvanî, Celaluddin (1316/1898). *Ahlâk-ı Celâlî*. Leknev.
- Eflâkî, Ahmed (2006). *Ariflerin Menkıbeleri*. Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Eflatun (1995). *Sokrates'in Savunması*. Çev. Teoman Aktürel. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eflatun (1997). *Phaidon*. Çev. Suut K. Yetkin-Hamdi R. Atademir. İstanbul: MEB Yay.
- Firuzâbâdî (2005). *el-Kâmusu'l-Muhîd*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- Firuzanfer, B. (2005). *Mevlâna Celâleddin*. Çev. F. Nazif Uzluk. Konya: Konya İl Kültür Turizm Müd. Yay.
- Gazâlî (tarihsiz), *Kitabu'l-İmla fi İşkâlâtî'l-İhya*. Gazâlî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn* (c.I, ss.55-199. Vasiyet, ss.79-86) içinde. Tahkik: Bedevi T. Endonezya/Semarang: Mektebetu ve Matabatu "Keryata Futra(?)". c.I
- Gazâlî (2003). "Gazâlî'nin Vasiyeti." Mahmut Kaya (Çev., Yay. Haz.), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (ss.409-412) içinde. İstanbul: Klasik Yay.
- Gökgöz, Kürşat (2002). *İslam Hukukunda Vasiyet*. Y.Lisans Tezi. Sivas: CÜSBE.
- Gül, Ahmet ve Köker, Ahmet Hulusi (1993). "Hekimlere Nasihat Abdullatif Bağdadî.", Ahmet Hulusi Köker (ed.) *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Abdullatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri* (ss.21-26) içinde. Kayseri: Erciyes Ün. Matbaası.
- Gümüüş, Nevin (2009). "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Vasiyetnâme'si." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1: 23-76.
- İbn Arabî (2012). *Futûhât-ı Mekkiyye*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yay. c.18.
- İbn Arabî (1853). *Futûhât-ı Mekkiyye*. Mısır. c.IV.

- İbn Manzûr (1414). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sâdr. c.15.
- İbn Miskeveyh (1377). *el-Hikmetu'l-hâlîde (Cavidan Hired)*. Tahkik: Abdurrahman Bedevî. Tahran: İntişârât-i Danişgâh-i Tahran.
- İbn Miskeveyh (2003). *İbn Miskeveyh'in Vasiyeti*. Mahmut Kaya (Çev. Yay. Haz.) *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (ss.269-271) içinde. İstanbul: Klasik Yay.
- İbn Seb'în (1956a). *Vasiyetu İbn Seb'în li eshabihî*, İbn Seb'în, *Resailu İbn Seb'în* (ss.312-315) içinde. Tahkik: Abdurrahman Bedevî. Kahire: Daru'l Mısriyye.
- İbn Seb'în (1956b). *Ahd İbn Seb'în li telâmizihî*. İbn Seb'în, *Resailu İbn Seb'în* (ss.43-44) içinde. Tahkik: Abdurrahman Bedevî. Kahire: Daru'l Mısriyye.
- İbn Sina (1381). *el-İşârât ve't-tenbîhât*. Tahkik: Mücteba ez-Zar'î. İran: Bostan Kitap.
- İbn Sina (2005). *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-tenbîhât)*. Çev. A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli. İstanbul: Litera Yay.
- Kavak, Özgür (2011). "Meşhur Bir Mektubun İzinde: Vezir Tahir b. Hüseyin'in Oğlu Abdullah'a Nasihatleri." *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41: 59-106.
- Kaya, Mahmut (1983). *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. İstanbul: Ekin Yay.
- Kaya, Mahmut (1987). "Muhtaru'l-Hikem ve Mahasinu'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları." *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi* 26: 247-296.
- Keleş, Reyhan (2010). "Türk Edebiyatında Nasihat." *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 44: 183-209.
- Kılınç, Aziz (2006). *Türk Edebiyatında Vasiyetnameler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kılınç, Aziz (2007). "Alevî Bektaşî Geleneğinde Vasiyet Kültürü." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 41: Sayfa sayısı belirtilmemiş.
- Kılınç, Aziz (2008). "Alevî Bektaşî Geleneğinde Vasiyet ve Buyruk Üzerine." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi* 45: 83-92.
- Kınalızâde Ali Çelebi (2007). *Ahlak-ı Alâî*. Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yay.
- Komisyon (1996). *el-Muncid fi'l-luğat*. Beyrut: Daru'l-Meşrik.
- Konevî, Sadreddin (Nu: 4883/4). *Vasiyyet*. Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi. Nu: 4883/4; varak: 11b-12b.
- Laertius, Diogenes (1853). *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*. Trns. C. D. Yonge. London. v.I.
- Levend, Agâh Sırrı (1964). "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1963'ten ayrı basım)* (ss.89-115). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mustafa, İbrahim ve diğerleri (1986). *el-Mu'cemu'l-Vasîf*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Olguner, Fahrettin (1984). "İslam Kaynakları Işında Platon." *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi* 24:123-168.
- Olguner, Fahrettin (1989). *Batı ve İslam Kaynakları Işığında Platon*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özdek, Refik (1976). *Siyasî Vasiyetnâmeler*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Özlem, Doğan (2010). *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Palabıyık, Abdülkadir (2009). "İçerik Açısından Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye Nasihatleri." *Hz. Ali Sempozyumu Bildirileri* (ss.259-264) içinde. İzmir.
- Râzî, Fahrettin (2005). "Fahrettin Râzî'nin Vasiyeti", Haz. ve Çev. M. Cüneyt Kaya. *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten*, 16/56: 65-66.

- Saka, Şevki (1998). "Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati." *AÜİF Dergisi* XXXVIII: 249-268.
- Sarıkaya, Meliha Yıldırım (2011). "Ahmed Süzi'nin Vasiyetnamesi." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/2: 173-200.
- Sühreverdî, Şihabuddin (2001). *Hikmetu'l-İşrâk*. Şihabüddin Sühreverdî, *Mecmuatu Musanna-fatî Şeyhu İşrâk* (c.II, ss.1-260) içinde. Tahkik ve Mukaddime: Henry Corbin. Tahran: Pejuheşgahi Ulûmi İnsanî ve Mutalaati Ferhengi.
- Sühreverdî, Şihabuddin (2012). *İşrâk Felsefesi Hikmetu'l-İşrâk*. Çev. Tahir Uluç. İstanbul: İz Yayınları.
- Sühreverdî, Şihabuddin (2003). *Aydınlanma Felsefesi (Hikmetu'l-İşrâk)*. Mahmut Kaya (Çev. Yay. Haz.) *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (ss.512-513) içinde. İstanbul: Klasik Yay.
- et-Tevhidî, Ebu Hayyan (1929). *el-Mukâbesât*. Tahkik ve şerh: Hasan es-Sendûbî. Mısır: Matbaatu'r-Rahmaniyye.
- Tûsî, Nasiruddin (1992). *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, İbn Sina, *el-İşârât ve't-tenbîhât* içinde. Tahkik: Süleyman Dünya. Kahire: Daru'l-Mearif.
- Tûsî, Nasiruddin (2007). *Ahlak-ı Nâsirî*. Çev. Anara Gafarov-Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yay.
- Uzunpostalcı, Mustafa (1989). "Şeyh Sadreddin Konevî'nin Vasiyyeti." *Selçuk Dergisi I. Sadreddin Konevî (Sempozyonu) Özel Sayısı 4*: 37-44.
- Ünal, Necdet (1995). *İslam Hukukuna Göre Vasiyet*. Y. Lisans Tezi. İzmir: DEÜSBE.
- Üstüner, Kaplan (2008). "Divan Şairlerinin Vasiyetleri." *Ekev Akademi Dergisi* 12/35: 75-82.
- Ziyaüddin, Abdullah (1330/1327). "Vasâyâyı Aristo." *Beyanu'l-Hakk* 6/143: 2557-2559.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.53458a3ba2f852.22450799 (Erişim Tarihi: 08.04.2014).